

AKİF İMANLI

ŞƏRUR
DÜZÜNÜN
TOPONİMLƏRİ
(oykonimlər)

BAKI - 2008

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Elmi-Metodik Şurasının
28 dekabr 2007-ci il tarixli iclasının qərarı ilə
çap olunur.

REDAKTORU:

Ə.A.QULİYEV

Azərbaycan MEA-nın müxbir
üzvü, filologiya elmləri doktoru,
professor.

RƏYÇİLƏR:

N.S.BABABƏYLİ

coğrafiya elmləri namizədi,
dosent.

F.H.RZAYEV

filologiya elmləri namizədi.

İmanlı A.K. Şərur düzünün toponimləri (oykonimlər).
Bakı, «Nurlan», 2008, 116 səh.

Kitabda Naxçıvan MR Şərur düzünə daxil olan yaşayış məskənlərinin (oykonimlərin) adlarının etimologiyası, leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma yolları, linqvistik əlamətləri araşdırılmışdır.

Kitab bu sahə ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N 4603000000 Orifli nəsr
N-098-2008

© “Nurlan” nəşriyyatı, 2008

GİRİŞ

Yer adları ümumilikdə xalqımızın mənəvi və milli sərvətidir. Bu sərvətdən lazımınca bəhrələnmək üçün onları araşdırmaq, tədqiq etmək onların dil məsuliyyətini müəyyənləşdirmək, onlarda gizlənən tarixi həqiqətləri ortaya çıxarmaq torpaqlarımızda düşmən iddiasının gücləndiyi bir zamanda daha aktual səslənir.

Hər bir yaşayış məskəninin adı özündə möhtəşəm bir tarix yaşadır; bu əzəmətli tarix, əlbəttə, bizim tarixdir, türk tarixidir. Bizə bu gün adi görünən hər hansı bir ad, deyək ki, Ərəbyengicə kəndinin adı böyük bir tarixi keçmişi xatırlatmırmı? Təkcə bu ad onu göstərir ki, yadellilər böyük güc nümayiş etdirsələr də, yerli xalq (avtoxtın xalq) olan türklər onları assimilyasiyaya uğratmış, onların məskunlaşdığı ərazini öz dilimizdə ifadə etmişlər: Yeni ərəb kəndi – Ərəbyengicə. Eləcə də Qarxun, Xələc və digər adlar böyük bir tarixi keçmişdən və ya uzaq tariximizdən xəbər vermirmi?

Bütöv Azərbaycan ərazilərində olduğu kimi, Şərur düzü də zəngin onomastik vahidlərə malik bir yerdir ki, bunun bir qolunu oykonimlər, yəni kənd yaşayış məskənlərinin adı təşkil edir.

Şərur əzəldən türk məskəni olduğu üçün təbii ki, türk mənşəli toponimlər burada üstünlük təşkil edir. Buradakı toponimlərin demək olar ki, hamısı türk əsillidir.

Şərur zəngin toponimlərə və geniş əraziyə malik bir bölgədir. Təsviri onomalogiyanın tələblərinə uyğun olaraq hazırda orada mövcud olan toponimlərin, onların mənşəyinin araşdırılması çox əhəmiyyətli və vacib məsələlərdən biridir.

Şərurdakı yer-yurd adlarının zənginliyi və ərazinin genişliyini nəzərə alaraq biz, daha çox yaşayış məntəqələrinin, yəni oykonimlərin adlarının mənşəyini araşdırmağı

və onları üç qrupda öyrənməyi lazım bilmişik: 1.Şərurun Arazboyu oykonimləri. 2.Şərur düzünün toponimləri. 3.Şərurun dağlıq və dağətəyi toponimləri.

Təsviri onomalogiyanın tələblərinə uyğun olaraq hazırda Şərur düzündə mövcud olan aşağıdakı onomastik vahidlərin tədqiqini nəzərdə tutmuşuq: Şərur, Aralıq, Arbatan, Cəlilkənd, Çərçiboğan, Çomaxtur, Dərvişlər, Düdəngə, Ələkli, Xanlıqlar, İbadulla, Keştaz (Çəmənli), Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qarxun, Qışlaqabbas, Mahmudkənd, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm, Püsyən, Salahabad, Sərxanlı, Siyaqut, Sovetabad (Arpaçay), Şəhriyar, Tumaslı, Vərməziyar, Yengicə, Zeyvə.

I FƏSİL

OYKONİMLƏRİN LEKSİK – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MƏNŞƏYİ

Bəlli olduğu kimi, toponimlər tariximizin qədim izlərini müasir dövrümüzdə çatdıran çox dəyərli mənbələrdir. Uzaq keçmişdə xalqın yaratdığı hər bir yer adı, yurd adı tariximizin şahidi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı dövrdə mübahisə doğuran, qaranlıq qalan məsələlərin işıqlandırılmasında bu mənbələr tutarlı əsaslar verə bilər. İndiyə kimi türk dünyasının zəngin xəzinəsinə yüzlərlə obyekt, onların adları, yaranma tarixi heç də tamamilə öyrənilməmişdir. Belə obyektlərdən biri qədim tarixi keçmişimizin izlərini bu günümüzədək qoruyub saxlayan «Şərur» oronim xoronim və oykonimidir. Bu söz Şərur düzü, Şərur rayonu və Şərur şəhəri adlarında özünü saxlamaqdadır.

Şərur sözüne V əsr müəlliflərinin (Movses Xorenasi) əsərlərində, ancaq eradan əvvəlki hadisələrdən söhbət açılarkən rast gəlirik. M. Xorenasiyə istinad edən M. Seyidov yazır ki, M. Xorenasinin məlumatına görə Marakert (Mar şəhəri midiyalıların yaşadığı şəhərdir) Şarur düzənliyindədir (71, s. 67-68).

Şərur sözüne qədim və möhtəşəm abidəmiz olan, onomastik vahidlərlə, yəni xüsusi adlarla zəngin olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da rast gəlirik. Bu söz görkəmli Azərbaycan alimi Həmid Araslının tərtib etdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Uşun qoca oğlu Səkrək boyunu bəyan edər» adlı onuncu boyunda «Şəruk» kimi verilmişdir: «Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldu. Ondən Şərukun ucundan Göyçə dənizə təkin el çarpdı. Qələbə doyum oldu. Yolu Əlincə qələsinə oğramışdı» (46, s. 134)

Digər Azərbaycan alimləri Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin birlikdə tərtib etdikləri «Kitabi-Dədə Qorqud» da isə Şəruk sözü tamamilə fərqli olaraq «Şirokuz» kimi göstərilmişdir: «Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldu. Andan Şirokuz ucundan Gökçə dənizə dəkin el çarpdı. Gəlabə toyum oldu. Yolu Əlincə qələsinə uğramışdı(47, s.110).

Ümumiyyətlə, bu adı müxtəlif nəşirlər və tədqiqatçılar belə oxumuşlar: Orxan Şaiq-Şürükün və Şiröküven, Girzi-oğlu Mühəmməd Fəxrəddin-Şirokavan, Mühərrəm Ergin-Şirogüven, H.Araslı 1938-ci il nəş-rində: Şərur, 1962-ci il nəş-rində: Şərukun, H.Araslı və M.Təhmasib 1950-ci ildə rusca şərhədə: Şərurun, V.V.Bartold-Şeryükyüz, Ş.A.Cəmşidov-Şərurun (20,s.52).

Ş.Cəmşidov yazır: «Bu oxunuşların mənzərəsi aydın göstərir ki, mətndəki kimi yazılmış hansı adınsa təhrif olunmuş şəkildir və bunun tam dürüst bərpa edildiyini hələ demək olmaz» (20,s.52)

F. Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib və nəşr etdirdikləri «Kitabi-Dədə Qorqud»da indiyədək az öyrənilmiş, yozumu hələ açılmamış bəzi tarixi-coğrafi ifadələr və yer adları haqqında verdikləri izahda (qeydlərdə) yazırlar: «Şirokuz mühüm etnotoponimlərdən biridir. V.Bartold «Şerüküz», O. Gökyay və E.Rossi «Şürük», M. Ergin «Şiroqüvən» (Şirokavan), H.Araslı «Şərük», Ş.Cəmşidov «Şərur» oxumuşlar. Ermənistandakı Şirək (Şirak) yaylası ilə bağlıdır. Bir yer adı kimi protobulqarlarla bir vaxtda Zaqaqazi-yaya gəlib yerləşmiş şirakların adından yaranmışdır. Ola bilsin, şiraklar özləri də protobulqar (protooğuz) soyundan imişlər-sözün tərkibindəki «okuz» və ya «kuz//quz» komponenti belə bir ehtimal üçün özül ola bilər» (47,s.264)

Göründüyü kimi, F.Zeynalov və S.Əlizadə Şirokuzun ərazisini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də adın etimolo-

giyasına toxunmuş, haqlı olaraq onu etnotoponim adlandırmışlar.

Ümumiyyətlə, tədqiqat əsərlərində Şirak tayfalarının qədim şaman türklərindən olmaları, miladdan öncə III-II yüzillərdə Don-Terek çayları ətrafında yaşadıkları və xəzərlərin bir qolu olan bu tayfaların Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycana gəldikləri, «Dədə Qoqrud» dastanlarında «Şəruk» kimi qeyd edildiyi, Düzkənd rayonunda (indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində - A.İ.) Şirək adlı qala və kəndin olduğu göstərilir (29, s.201).

Araşdırıcı Ə. Ələkbərli qədim oğuz yurdu olan «Ermənistan»da bir vaxtlar mövcud olmuş Şörəyel mahalına aid tərtib etdiyi xəritədə Şirək dağ silsiləsi və Şirək düzənliyinin adlarını qeyd etmişdir (29,s.200). Deməli, Şirak tayfası öz adını göstərilən ərazilərdə son dövrlərə qədər saxlamışdır.

Bəs Naxçıvanın ən böyük bölgələrindən birinin adı olan «Şərur» sözü haradandır?

Məlum olduğu kimi, Şərur bölgəsinin Şərq səmti, dağ qolu Kəngərli, Qərb tərəfi isə tarixən Şərur adlanıb (son illərdə Şərur ərazisində Sədərək və Kəngərli rayonları yaradılıb – A. İ). Bu söz ədəbi dildə Şərur formasında işlənmiş və işlənməkdədir. Canlı danışıq dilində isə Şəril şəklində işlənmişdir. Hətta Şəril adı ilə bağlı saz (aşiq) havaları da vardır: «Şəрили», «Ağır Şəрили», «Orta Şəрили», «Yüngül Şəрили» və s. Həmçinin folklor nümunələrində də həmin söz «Şəril» kimi işlənir: «Aşiq Ələsgər sazı da, Nağıyı da götürüb gəldilər Şərilə» (4,s.283).

Xalq etimologiyası ilə bağlı Şərur-Şəril sözlərinin müxtəlif izahları vardır. Araz və Arpaçayın bu ərazidən keçdiyini nəzərə alıb, Şəruru «Şəhri rur», yəni «Çaylar şəhəri» mənasını verən söz kimi izah edirlər. Digər tərəfdən Şərur sözünün «şər» və «el» sözlərindən əmələ gəldiyini söyləyənlər də vardır. Mərhum yazıçımız Fərman Kərimzadə

özünün «Xudafərin körpüsü» romanında surətlərin birinin dili ilə deyir: «Əlvənd Mirzə də heç özünə yaxşı yer seçməyib. O görünən Ağrı dağdır, bu yerə Şərurdan başqa Şəril də deyirlər. Yəqin ki, şər el deməkdir. Qüzeydəki dağlar Əyricə yaylaqlarıdır. Ağrı, şər, əyricə....» (43,s.380)

Göründüyü kimi, verilən bu izahların hamısı yalnız xalq etimologiyasına əsaslanan qeyri-elmi şərhlərdir.

Şərrur adını elmi cəhətdən izah etməyə cəhd edən araşdırıcılardan biri Məmməd Elli olmuşdur. O, Şərrur adının mənasını «Ninurta tanrının hünəri» adlı qədim Şumer əsatiri ilə əlaqədar izah etmişdir. Həmin əsatirdə Şərrur hava-tufan tanrısı Enlinin oğlu Cənub-Güney küləyi tanrısı Ninurtanın ilahi nizəsinin adıdır. Ninurta həmin nizə ilə, yəni şərrurla yeraltı dünyada yaşayan və hərdən yer üzünə çıxaraq ölüm və xəstəlik yayan Asaq adlı azman-nəhəndgi (drakonu) məhv edir. M.Elli izah edir ki, qədimdə igid döyüşçünün yenilməzliyini göstərmək üçün onun atına, geyiminə və daşdığı silahlara ilahi don geydirilər, ilahi keyfiyyətlər verilərmiş. Müəllifin fikrinə görə, «silaha tapınma» inamı ilə bağlı yer adları az deyildir (Oxut, Oxtar Oxçuçay, Çomaxtur, Qılıcan, Qılıncə kənd adları). Nizə, yəni şərrur qara qüvvənin, şərin, pisliyin qənimidir. O, şəri urub (vurub) öldürür, öz yiyəsinə qələbə qazandırır. (24, s.18).

Başqa bir tədqiqatçı-Əjdər Fərzəli «Şərrur düzü» ifadəsinin əvvəl «Şirur düzü» olduğunu iddia edir və «Şirur» sözündəki «şir» komponentini «Avestada»kı Şirvinlə bağlayır.

Müəllif qeyd edir ki, «Avesta»da Xeyir tanrısı Ahura-məzdanın köməkçilərindən biri Şirvindir-odsevər babalarımızın əfsanəvi peyğəmbəri Şirvin oddan, işıqdan yaranıb, «şir», «şirə», «şirin» də eyni kökdəndir. Müəllifin mülahizələrinə görə Şərrur (Şirur) düzü ifadəsindəki «şər//şir»-od, «ur» isə nəsil, soy bildirir. Onda şərrur // şirur düzü-od nəslinin, soyunun düzü kimi anlaşılır (34, s.56).

«Şərur» adının etnotoponim olması şübhəsizdir. Məlum olduğu kimi Mahmud Kaşqarlı'nın «Divani-lügət –it –türk» əsərində oğuzların 22 boyu göstərilir ki, onlardan biri də Çaruk adlanır. M.Kaşqarlı yazır: «Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki, sayısını ancak Ulu tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım» (42 I, s.28) M. Kaşqarlı bir maraqlı fakta da toxunur: «Bu saydığım bölükler köktür.... Bu bölüklerin adları onları kurmuş olan eski dedelerin adlarından alınmışdır» (42, I, s. 58-59).

Tarixçilərin tədqiqatlarından aydın olur ki, mövcud 24 oğuz qəbilə birləşməsinin, təxminən, 17-si Azərbaycan ərazisində məskən salmışdır (53, s.328-329).

M. Kaşqarlı bir çox oğuz boylarının, o cümlədən çarukun (M.Kaşqarlı bu adı çaruk-çarıq, çarukluğ formalarında qeyd etmişdir –A.İ.) da Rum ölkəsi yanından doğuya (günçixana, şərqə -A.İ.) doğru uzanıb getdiyini göstərmişdir (42,I, s.28).

Görkəmli türk tarixçi-filoloqu Rəfiq Özdək də Mahmud Kaşqarlıya əsaslanaraq Çaruk boyunun Rum ölkəsi yanından Şərqə doğru uzandığını qeyd edir (67, s.19).

Bu fakt bəzi Azərbaycan alimlərinin də əsərlərində öz əksini tapmışdır(53 , s.124-125).

Beləliklə, bu fikrə gəlmək olar ki, Şərqə doğru gələn türk boylarından Çarukun Şərur etnotoponiminin yaranmasında əsas rol oynamışdır. Yəni həmin ad Şərur sözündə qalmaqdadır: Çaruk –Şaruk-Şəruk-Şərur. Araşdırıcılardan Nadir Məmmədovun da qeyd etdiyi kimi, türk dillərində ç-ş səs əvəzlənməsi geniş yayılmışdır (56, s.166).

Göründüyü kimi, ç-ş səs əvəzlənməsi nəticəsində Çaruk sözü Şaruk şəklinə düşmüş, daha sonra həmin söz yenidən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Şərur kimi formalaşmışdır.

Qədim türk yurdu olan Şərur və onun ətrafında etno-toponimlərlə bağlı xüsusi adlar çoxdur. Əgər Şərur bölgəsinin dağlıq hissəsi qədim türklərdən Kəngərlərin adını bu günümüzdə qədər qoruyub saxlamışsa, düzənlik ərazidə məskunlaşanlar, yəni çaruklar da çağdaş Şərur sözündə özünü nişan verir. Şərur bölgəsində olan Dəmirçi, Qarxun, Yaycı, Xələc, Ələkli və s. kimi oykonimlər türkəsilli etno-toponimlər deyilmi?

Şərur böyük bir ərazinin adı olduğundan güman etmək olar ki, həmin yer Çaruk boyunun adı ilə adlanmış, kənd adları isə həmin boyun daxilindəki ayrı-ayrı tayfa, qəbilə, yaxud digər boyların kiçik qruplarının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Çaruk boyunun oğuzlardan olması və bu ərazilərdə yayılması, «Kitabi-Dədə Qorqud»da məhz oğuz igidlərindən söhbət getməsi belə bir fikri müdafiə etməyə haqq verir ki, dastanda adı çəkilən Şəruk Naxçıvan vilayətində olan indiki Şərurdur. Bu fikri həm də Şərurun coğrafi mövqeyinə istinad etməklə söyləmək mümkündür.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının onuncu boyundan məlumdur ki, oğuz igidi Əkrək 300 silahdaşı ilə yürüşə çıxaraq Şərukun ucundan (kənarından) Göycə dənizindəkə sahəni çapıb-talayır, sonra yolu Əlincə qalasına düşür. Fikrimizcə, Əkrək Göycə dənizindən sonra yürüşünü davam etdirmiş, Əlincə qalasına şimaldan gəlib çıxmışdır. Onun qardaşı Səkrək isə üç gün at çaparaq Dərəşamdan keçib Əlincə qalasına cənubdan getmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da adı çəkilən Dərəşan Arazın sol sahilində Əlincə qalasından cənub-qərbdə yerləşir: (Hazırda orada Dərəşam dəmiryol dayanacağı da var). Şərur düzü də Arazın sol sahilindədir. Səkrək Şərurdan çıxmaqla Arazboyu hərəkət edib Dərəşama gəlmiş, oradan da Əlincə qalasında getmişdir.

Dastandakı «Şərurun ucundan» ifadəsi Şərurun ucqarı, kənarı mənasındadır ki, bu da Sədərək yaşayış məntəqəsinin 3-4 km cənubunda yerləşən, hazırda «şəhər yeri» adlanan ərazi ilə bağlı ola bilər. Deyilənlərə görə burada qədimlərdə bir şəhər varmış. Bəzi müəlliflər Sədərək sözünün də dastandakı Səkrək adı ilə əlaqədar yarandığını qeyd edirlər (57).

Biz vaxtilə, yeni 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş «Elmi əsərlər»inin 2 sayılı xüsusi buraxılışında dərc etdirdiyimiz «Dədə Qorqud» dastanlarında «Şərur yer adı» adlı məqaləmizdə Şərur adınının mənşəyi haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri irəli sürmüş, onu çarukla bağlamışıq. Həm də belə qənaətə gəlmişik ki, Şərur adının etimologiyası haqqında tədqiqatçıların daha tutarlı izahat verəcəklərini istisna etmirik. Tədqiqatçı A. Bağirov böyük zəhmət bahasına Şərur adının etimologiyası haqqında bir çox müəlliflərin fikirləri ilə tanış olmuş, öz kitabında onların xülasəsini vermiş, həmin fikirlərlə (həmçinin bizim fikrimizlə) razılaşmadığını bəyan etmişdir. A. Bağirov Şərur adının məna açımına paralel olaraq iki istiqamətdən yanaşmanın mümkünlüyünü önə çəkmişdir. Onun mülahizəsinə görə, Şərur sözünü tədqiqatçıların diqqətindən yayınan, Azərbaycanın qazax tayfasının Əli-Şərurlu qolunun adı ilə bağlamaq məqsədə uyğundur.

A. Bağirov öz ehtimalını irəli sürərkən görkəmli alimimiz Q. Qeybullayevin aşağıdakı fikirlərinə söykənir: «Qazax tayfası qıpçaqların Azərbaycana köçürülməsi ilə əlaqədar formalaşmış, çobankərə və qarapapaxlar adı altında iki hissəyə bölünmüş və hər tayfa da ayrı-ayrı qollara ayrılmışdır... Qazax tayfasının qarapapaxlı, böyük çobankərə, sarışlı, dəmirçili, qafarlı, cəfərli, qarabağlı, əli-şərurlu, kərimbəyəli, şıxlar, kərikbaşı və s kimi qolları varmış (9, s. 119).

A. Bağırov daha sonra yazır: «Çox güman ki, Azərbaycanın əksər ərazilərinə səpələnmiş qazax tayfasının Əli-şərurlu qolu da indiki Şərurur ərazisində məskunlaşmış və tayfa adını zəmanəmizədək qoruyub saxlamışdır. Zaman keçdikcə Əli-şərurlu birləşməsindən əli sözü və sözdüzəldici - lu şəkilçisi ixtisara düşmüş və Əli-şərurlu etnonimi Şərurur şəklində oykonimə çevrilmişdir (9, s. 119).

Onu da qeyd edək ki, T. Əhmədov da «Əli Şərurlu» adını çəkir. O yazır: «İ. Petruşevskinin əsərindən məlum olur ki, XVI əsrdən qazax və eləcə də qazaxlı artıq qızılbaş tayfalarından biri kimi tanınırdı. XIX əsrin ortalarında verilən məlumata görə bu qədim və məşhur türk tayfası qarapapaqlı, böyük çoban Qara, saraşlı, dəmirçili, qafarlı, cəfərli, qarabağlı, əli şərurlu, kərimbəyli, gödəkli, cam milli, şeyxlər, çaxırlı, kərkibaşlı, ayrumlu, muganlı, şahidli, qaraqoyunlu, kəngərli tirələrinə bölünmüşdü. Göstərilən adlarının əksəriyyəti həmin tirələr tərəfindən salınan yaşayış məskənlərinin adlarında öz əksini tapmış və bir çoxu indiyə kimi mühafizə olunmuşdur (28, s. 37).

Toponimlərdə işlənən «Əli» sözüne münasibət bildirən tədqiqatçılar yazırlar ki, «el» sözü toponimlərdə fars dili üçün səciyyəvi olan izafətə uyğun olaraq adların əvvələrində durur və izafət bildirən «i» şəkilçisini qəbul edir; lakin sonralar «el-i» birləşməsi bir sıra illərdə (oxu: hallarda – A. İ.). «Əli» şəxs adına çevrilmişdir: Əliqaya, Əli-Qızıl, Əliqırıq kənd adları əslində «El-i Qayı» («Qayı eli»), «El-i Qızıl» («Qızılı eli»), «El-i Qırıq» («Qırıqlı eli») kimidir (15, s. 85). B. Budaqov və Q. Qeybullayevin fikirlərinə görə Əli-Şərurlu «Şərur eli» anlamındadır (15, s. 91).

Burada bir istisnanı nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Ola bilsin ki, qazax tayfasının içində olan «Əli-şərurlu» tirəsi öz adını Şərurlu Əlinin adından götürmüşdür. Çünki burada tirə «Əli-şərur» («Şərur eli») yox, məhz «Əli-şərurlu» («şərurlu Əli»)

anlamına daha yaxındır. Göründüyü kimi, «əli» («həmçinin «el») Şərur adına əlavədir və «Şərur»un «Əli-şərurlu» ifadəsindən yarana bilməsi ehtimalı özünü doğrultmur.

A.Bağirovun ikinci ehtimalı şərur adının Salor//Salur tayfa adından törəndiyini bildirməsi ilə bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, qədim türk dillərində geniş yayılmış s-ş dəyişməsi nəticəsində Salur - Şalur şəklinə və l-r dəyişməsi nəticəsində isə Salur-Şarur və nəhayət, Şərur şəklinə düşüb (9, s. 119). A. Bağirov fikrini əsaslandırmaq üçün yazır ki, Naxçıvan ərazisində oğuzların çoxsaylı tayfa, qəbilə və nəsilələrinin aparıcı mövqə tutması, burada Oğuz Daşı (iki kənd), Qaraçuq, Böyükdüz, Bəydili, Əyrək, Xələc, Qarxun kimi oğuz mənşəli adların mövcudluğu da Şəruru sözünün oğuzlarla bağlandığına dəstək olur və bu ərazinin oğuz yurdu olması inkaredilməzliyini bir daha təsdiqləyir (9, s. 119- 120).

Əlbəttə, 24 oğuz boylarından biri də Salurdur. M. Kaşqarlı həmin boyun adını Salqur, digər müəlliflər (Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli) Salur kimi vermişlər. Əgər Şərur adının oğuzlara bağlasaq, çaruk boyunun adı Şərur sözünə fonetik cəhətdən daha yaxındır, nəinki Salur. Digər tərəfdən M. Kaşqarlı doğuya (Şərqa) doğru yayılan boyların arasında Salurun adını qeyd etmir.

Son tədqiqatlarda Şərur adının mənşəyi bir daha araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Tədqiqatçı F. Rzayev Şərur//Şəril sözündəki ikinci «ur», «il» komponentlərinin qədim və müasir türk sözü olan «el», «yurd» sözləri ilə səsləşdiyini qeyd edir. Sözün «şər» hissəsi haqqında isə yazır: «Bu tərkibin mənasını qədim şəhərsalma, binəqurma adətimize rəğmən türkdilli etnosların adında axtarmağı daha doğru təhlil forması hesab edirik. Odur ki, sözün etimologiyası zamanı Naxçıvan ərazisində, eləcə də bu qədim diyara yaxın bölgələrdə eradan əvvəl və sonrakı dövrlər təşəkkülü-

müzdə xüsusi rolu olmuş kass, sak, kol, kəngər, pasian-peçenek, şirak, kaspi, hun, muğ və b. türkdilli etnosların Şərur coğrafi adı ilə əlaqəsinin mümkünlüyü məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Məhz bu baxımdan yuxarıda adları sadalanan etnoslardan şirac tayfasının «şir» tərkibi, «şər» tərkibi ilə uyğunluq təşkil edir» (70, s.109- 110). V.Vinoqradova və başqa mənbələrə istinad edən müəllif (F. Rzayev) Şirakların Qafqazda e.ə. III yüzillikdə Önqafqazın ətəklərindən qərbə və cənuba doğru mövcudluğu və məskunlaşmasını, həmçinin şirakların Qafqazda e.ə. II yüzillikdə «Şirak düzənliyi»nin olduğunu qeyd edir (70, s. 110).

Şərur adının şirakla əlaqəsi fikrinə digər müəlliflər də toxunmuşlar. «Naxçıvan qədim türk torpağıdır» kitabının müəllifi Ə.Eyvazlı bu haqda yazır: «Şərur toponimi Şirak toponimi ilə mənşəcə eyni kökdən ibarətdir (26,s. 60).

Şərur adının mənşəyində şirakların rolu ehtimalı ola bilər. Vaxtilə F. Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdikləri, 1988-ci ildə nəşr etdirdikləri «Kitabi-Dədə Qorqud»un sonunda verilmiş «Tarixi-coğrafi qeydlər» yazısının müəllifi Süleyman Əliyarov Şirokuz (Şəruk, Şərur) etnotoponiminin protobulqarlarla bir vaxtda Zaqafqaziyaya gəlib yerləşmiş şirakların aldından yarandığını göstərmiş, indi Ermənistan adlanan ərazidəki Şirək (Şirak) yaylası ilə bağlamışdır. S. Əliyarov həm də qeyd etmişdir ki, ola bilsin, şiraklar özləri də protobulqar (oğuz) soyundan imişlər (47, s. 264).

Şirak adlı tayfa haqqında ilk məlumatın I əsr müəllifi Strabona məxsus olduğunu qeyd edən Q. Qeybullayev şirak, çirak, sirak bir etnoniminin fonetik formaları olduğunu və onların türk mənşəli bir tayfanın adını bildirdiyini göstərir (51, s.104-105). Q. Qeybullayev zəngin faktlara və elmi qaynaqlara istinad edərək belə bir maraqlı və həm də yeni fikir irəli sürür ki, bulqarlar gələndə artıq Şirak adlı

yer var idi. (indi Ermənistan adlanan ərazidə - A.I)... Və türkdilli şirakların Ermənistanda eradan əvvəlki son əsrlərdən etibarən yaşaması və onların Ermənistan azərbaycanlılarının etnogenezində iştirak etməsi şübhə doğurmur (51, s.107).

Məlum olduğu üzrə, müxtəlif tarixi dövrlərdə - istər Hun imperiyası dövründə, istər xalqların böyük köçündə, istərsə də oğuz yürüşləri dövründə və s. Cənubi Qafqaza, həmçinin Azərbaycana müxtəlif türk tayfaları gəlmişlər. Yerli türk əsilli əhali yeni gələnlərin məskunlaşdığı yerləri onların öz adları ilə adlandırmışlar. Bu mənada Şərur adının mənşəyində Çaruk boyunun dayanması ehtimalının olması özünü doğrulda bilər.

Aralıq Şərur düzündə yaşayış məskəni adıdır, yəni oykonimdir. Bu ad eyni zamanda identik oykonimlərdəndir-təkrar yolu ilə yaranan adlardandır. İdentik oykonimlər o zaman yaranır ki, əhali bir yerdən başqa yerə köçərkən yeni yaşayış məskənlərinə əvvəlkinin adını verirlər. Köçün məsafəsi çox uzaq olduqda ad eyni ilə saxlanılır, yaxın olduqda isə fərqləndirici sözlərdən (yuxarı, aşağı, birinci, ikinci və s.) istifadə olunur.

Şərur düzündə Aralıq adında iki yaşayış məntəqəsi var: Yuxarı Aralıq və Aşağı Aralıq. Aşağı Aralıq kəndini «keçmiş Aralıq Başkənd (indiki Yuxarı Aralıq) kəndindən çıxmış ailələr salmış və Aşağı Aralıq Başkənd adlanmışdır. Sonradan toponimin tərkibindən Başkənd komponenti düşmüş və indiki formada rəsmiləşdirilmişdir» (8, s. 49). Lakin müasir formanı alanacan hər iki Aralıqın adında bu və ya digər səbəblərdən müəyyən dəyişiklik və fərqlər baş vermişdir. Tədqiqatçılardan A. Bağirov (10, s.339), F. Rzaev (70, s.197-198) bu məsələyə xeyli aydınlıq gətirmişlər.

1590-cı ildə tərtib olunmuş «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» ndə Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində bir kənd kimi Aralıq adı ilə göstərilmişdir. Bundan sonra 1724

- cü ilin qaynaq məlumatlarında hazırkı Şərur rayonunun 31 kəndi ilə birlikdə Karbi nahiyəsinə Yuxarı və Aşağı Aralıq adı ilə iki kənd daxil edilmişdir. Bu oykonimlər Naxçıvan xanlığının yaşayış məntəqələri siyahısında Aralıq – xan, Aralıq - bəy adları ilə qeyd olunmuşdur. 1936- cı ildə Naxçıvan MİK - in I çağırış IV sessiyasında bu adlar dəyişdirilərək Aralıq – xan «Yeni Kurulum», Aralıq - bəy isə «Qəmbərabad» adlandırılmışdır. Lakin sonralar kəndlərin ilkin adları özünə qaytarılaraq «xan» və «bəy» komponentləri götürülərək yaşayış məntəqələri Yuxarı Aralıq və Aşağı Aralıq kimi qəbul edilmişdir (70, s. 197-198).

Aralıq kəndlərini fərqləndirmək üçün işlənən «xan», «bəy» sözləri hardan gəlmişdir? Araşdırmalar bəlli edir ki, vaxtı ilə Şərur mahalında Aralıq - Kəlbəlixan, Aralıq – Məhəmməd Əlibəy oykonimləri qeydə alınmışdır (51, s. 68). Çox güman ki, mülkədarlarının adları və titulları ilə fərqləndirilən kəndlər «Kəlbəli» və «Məhəmməd Əli» sözlərinin tələffüzündən düşməsi nəticəsində sadəcə olaraq «Aralıq-xan», «Aralıq-bəy» formasını almış, vergi dəftərlərində və digər sənədlərdə beləcə də qeyd olunmuşdur.

Tədqiqatçılar bəzi mənbədə Aralıqın «Aralıq – Başkənd» və «Aralıq – Balakənd» kimi qeydə alındığını da göstərmişlər (16, s. 42 və 114).

Aralıq oykonimini şəffaf toponimlər qrupuna daxil etmək olar. Çünki yaşayış məntəqəsinin adı dilimizin öz daxili imkanları əsasında yaranmışdır və mənası da aydındır; adətən, yaşayış məntəqələri arasında mövqe tutan kəndlər belə adlanır. Əlbəttə, kənd adlarındakı «yuxarı», «aşağı» sözləri yalnız fərqləndirici əlamət bildirir. Daha doğrusu, belə sözlər ərazi toponimiyasında tək-cə kəndin coğrafi mövqeyini əks etdirmir, həmçinin eyniadlı, identik səciyyəli yaşayış məntəqəsinin birini digərindən ayırmaq, fərqləndirmək məqsədi ilə kənd adlarına əlavə edilir.

Azərbaycan dilində aralıq sözü «iki şey arasında boşluq, boş yer, iki şeyin arası, ortalıq, orta, ara» mənalarında işlənir (6, I. s. 117).

Tədqiqatçılar da kəndin adını, əsasən bu yöndən izah etmişlər. Faktlara nəzər salaq: Kəndin adı «iki müxtəlif mənşəli yaşayış məntəqəsi arasındakı kənd» mənasındadır (15, s. 124; 16, s. 40) Toponim Azərbaycan dilində «iki obyektin arası, ortalıq» mənasında işlənən aralıq sözü əsasında əmələ gəlib «aralıqda yerləşən kənd» mənasını ifadə edir (12, s. 70).

«Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» adlı dəyərli kitabın müəllifi N. Əsgərov bu sahədə daha geniş tədqiqat işi apararaq, Şərur rayonundakı Aralıq kənd adlarını Aral toponiminin arealı hesab etmişdir. O yazır: «Ağdaş rayonu Xosrov kənd sovetliyinə daxil olan Birinci Aral və İkinci Aral oykonimlərinin arealı da zəngindir. Bundan başqa Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu ərazisində Aşağı Aralıq, Yuxarı Aralıq adlı kəndlər mövcuddur. Tədqiqatçılar Ermənistan ərazisində Aralıq adlı 6 oykonim haqqında məlumat vermişlər. Biz həmin oykonimləri də Aral toponiminin arealı hesab edirik. (33, s. 299- 300).

Böyük zəhmət və istedad hesabına ərsəyə gətirdiyi kitabının «Aral toponimləri»nə həsr etdiyi hissəsində (səh. 299-301) N. Əsgərov Qazağıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Başqırdıstan, Tacikistan Respublikalarında Aral tərkibli onomastik vahidlərin zənginliyinə diqqəti cəlb etmiş, Q. K. Konkaşpayev, T. Nafasov, K. Konkabayev, A. V. Supersanskaya, T. Canuzakov və başqa alimlərin aral leksemının semantik çalarlarının izahına dair fikir və mülahizələri ilə oxucuları tanış etmişdir. N. Əsgərovun ətraflı tədqiqatlarından bəlli olduğu kimi alimlərin əksəriyyəti həmin onomasitik vahidi türk mənşəli söz kimi araşdırmış və aral

sözünü «ada» kimi mənalandırmışlar. Həm də aydın olmuşdur ki, türk dillərində aral - «ada» mənasında XI əsrdən qeydə alınmış bu söz qazax, qırğız dilində aral; özbək dilində orol; şor dilində arıl; sarı uyğurlarda ayal; yakut dilində arı şəkilində işlənir (33, s.301) Tədqiqatçılar həmin sözün semantikasını dəqiqləşdirmək üçün «ar» başlanğıc sözünün aydınlaşdırılmasına diqqət yetirmişlər. Bəlli olmuşdur ki, macar dilində «ar» -sel, axın; türk feli olan «ar» isə «ayrılmaq», «seçilmək», «fərqləndirmək» mənasında işlənmişdir. Bəzi alimlər (Vamberi, Ramsted) ar//or hissəsinin «ara», «aralıq», «arasında», «orta», «ortalıq», «ortasında» mənasında işləndiyini göstərmiş, altay, qazax dillərində aral, şor dilində işlənən arıl sözlərinin monqol dilindən alındığını, monqol və buryat dillərində aral sözünün «ada» mənasında işləndiyini qeyd etmişlər (33, s.302). Digər alimlərin (Dyörfer, Poppe) qənaətinə görə, monqol dilindəki aral türk dilindən alınmadır, ancaq türk dilindəki aral sözü də ola bilsin ki, qədim alınma olaraq başqa qrup dillərdən mənimsənilmişdir (yenə orada).

N. Əsgərov haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, Aral areal onomastik vahidi əksər tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi «ada» mənasında yox, makrocöğrafı ərazidə «ayrılmaq, seçilmək, fərqlənmək» anlamına daha çox uyğun gəlir. Ola bilsin ki, «ada» anlayışı məcazi mənada işlənmişdir. Su ilə əhatə olunmuş quru hissəsi ada adlanır. Aral onomastik vahidləri də qeyd olunduğu kimi, müəyyən coğrafı ərazinin «arasında, ortasında, ortalıqda» fərqləndiyinə görə belə adlandırılmışdır. (33, s. 302- 303).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi Azərbaycan alimləri də Aral sözünün qazax və qırğız dillərində «ada» və ya «bitkili ada» mənalarında olduğunu qeyd etmişlər (65, s. 20). Digər bir mənbədə də Aral sözünün qədim türk dillərində «ada» mənasını bildirdiyi qeyd olunur (7, I. s. 381).

Lakin araşdırıcı F. Rzayev məsələyə başqa cür yanaşır. O yazır: «Bu adın (Aralıq adının - A.İ.) müasir leksikonumuzdakı «aralıq», «orta» sözləri ilə heç bir bağlılığı da yoxdur. Əsasən türk tayfa adlarından oykonimlərin formalaşması prinsipini nəzərə alsaq, sözün kökündəki əski anlamları qədim və müasir türk dillərinin komponentlərində axtarmaq lazımdır. Sözü-ıq şəkilçisi Azərbaycan dilində fellərdən isim (bacar-ıq, cız-ıq və s.) və sifət (aç-ıq, yan-ıq və s.) düzəldən şəkilçi kimi işlənir. Bu halda «aral» kök olaraq qalır (70, s. 196). Tədqiqatçı aral sözünün «ada» mənasında işlənmədiyini belə əsaslandırır ki, «Aralıq məntəqə və Aralıq dənizinin adlarında, eləcə də digər «Aral» tərkibli sözlərdə bu məna özünü doğrultmur (yenə orada).

F. Rzayev belə bir ehtimal edir: «Toponimlərin, əsasən də oykonimlərin tayfa adlarından törəndiyini bildiyimizdən, biz bu sözə türk dili elementləri «ər» və «al» - «uca», «ulu» mənalari yönündən də yanaşa bilərik. Bugünkü leksikonumuzda hələ də ar/ər komponenti ərən, ər, ərlik və s. sözlərdə işlənməkdədir. «Al» tərkibinə gəldikdə isə al-qış, alın, alınmaz, allah kimi sözlərimizdə bunun «uca» mənasında işlənməsinin izaha ehtiyacı yoxdur. Belə olan şərtə «Aral» sözü «uca ər», «uca igid», ola bilsin ki, «ulu igid» anlamlarında şəxs ifadə edən canlı ismə aid edilir və tərkibin tayfa adı olması ehtimalı doğrulur (70, s. 196-197). Azərbaycana hücum edən monqol ordusunda xeyli türk tayfalarının iştirakını qeyd edən F. Rzayev bunlardan birinin də Aral türk tayfası olduğunu bildirir. Q. Qeybulayevin, Rəşidəddinin bu tayfanı monqollara aid etməsinə F. Rzayev etiraz eldir: «Çox qəribədir ki, monqolların əksəriyyətinin türk tayfaları olduğu halda bir qrup alimlər onları türklər hesab etmirlər» (70, s. 197).

F. Rzayev müəyyən mənada haqlıdır. Belə ki, monqol ordusunda türklər çoxluq təşkil etmişdir. Bu, bir çox mən-

bədə təsdiqlənir. Məşhur yazıçı V. Yan (Vasili Qriqoryeviç Yançevetski) yazır ki, Şərq salnaməsinə əsasən Qərb yürüşündə dörd minə yaxın monqol və otuz minə yaxın tatar iştirak etmişdir. Monqol və tatarlar qoşunun əsas canı olmuşdur. Bunlara başqa qəbilələrdən olan 200-300 min atlı döyüşçülər qoşulmuşdur. Çoxu qıpcaqlar idi (78, s. 34). «Üç yüz minlik ordunun şimala doğru olan bu yürüşündə əsl monqollar çox az idi, təxminən dörd minə qədər olardı - deyə V. Yan əlavə edir (78, s 198).

V. Yan hətta qeyd edir ki, Batı xanın əlində olan yerlərdə ümumi danışiq dili başlıca olaraq qıpçaq dili idi (80, s.98).

Görkəmli yazıçı «monqol» və «tatar» adlarına da aydınlıq gətirir: «O zaman «monqollar» və «tatarlar» iki müxtəlif xalqa verilən ad deyildi, əksinə, eyni bir xalqa verilən iki ad idi. Ancaq xeyli sonralar «tatar» adı Şərqi Avropanın yalnız türk xalqlarına verilən ad oldu. Çingiz xan, Onon və Kerulen çaylarının ətrafında yaşamış və «monqol» adı daşımış çox da böyük olmayan bir qəbilədən idi. Öz yüksəlişindən sonra Çingiz xan Mərəkəzi Asiyanın ona tabe edilmiş tatar qəbilələrinin hamısını «monqol» adlandırmağı əmr etdi» (78, s. 26). Əslində «monqollar Çingiz xanın mənsub olduğu türk tayfası idi (79, s. 76).

Q. Qeybullayev XVIII əsrdə İranda avşarların tərkibində olan arallı tayfasının adını çəkir və həmin tayfanın izlərinin Azərbaycanda mövcudluğunu, o cümlədən Ağdaş rayonundakı I Aral, II Aral kənd adlarında qaldığını qeyd edir (52, s. 52).

Görkəmli alim Aral tayfasının qaraqalpaqlar arasında da qeydə alındığını göstərir (yenə orada, s. 165).

Lakin Azərbaycan türklərinin təşəkkülü və Azərbaycan toponimiyası sahəsində tamamilə yeni konsepsiya yaradan Q. Qeybullayev istər ayrılıqda yazdığı, istərsə də B. Budaqovla yazdığı (15;16) kitablarında Aralıq kənd adının

aral tayfa adından yarandığını qeyd etməmişdir. Bizim tədqiqatda da söhbət konkret olaraq Şərur ərazi toponimiya-sına daxil olan Aralıq oykonimindən getdiyindən biz daha çox bu ad ətrafında düşünməli oluruq.

Yeri gəlmişkən, Aralıq dənizinin adı da aral tayfa adı ilə bağlanmır. Bu, daha çox coğrafi mövqeyinə görə «Aralıq» adlandırılıb və əksər dillərə də belə kalka edilib (Məsələn, rus dilində «srednoye», ingilis dilində «mediterranean», fars dilində «mediterani» və s). Aralıq dənizini türklər isə Akdeniz adlandırırlar.

Məlum olduğu üzrə, qədim dövrlərdən türklər doğunu (şərqi) yaşıl, göy, gökçə; batını (qərbi) ak, akça; güneyi (cənubu) qızıl, ala; quzeyi (şimalı) isə kara, karaça sözləri ilə ifadə etmişlər (44, s. 56, 61).

Hətta Aral dənizi də I Pyotrın dövrünə qədər Göy dəniz adlanırdı (65, s. 20).

Bundan başqa, deyək ki, Aralıq sözü üç hissədən ibarətdir: ar+ al+ıq.

F. Ağasıoğlu yazır ki, azər dilində «ar» morfemi ilə başlayan xeyli söz vardır ki, onları üç semantik qrupda birləşdirmək olar: 1. «hərəkət - ayrılma»; 2. «yer – məkan»; 3. «kişi (insan) - tanrı». Türk dillərində ər («kişi») sözünün ar, ər, er, ir fonetik variantları və 20 - dən artıq mənə çalarları vardır (2,s. 221).

F. Ağasıoğlu həmçinin qeyd edir ki, azər türkcəsində 500-dən artıq sözün kökündə işlənən «al» morfemi müxtəlif nitq hissələrinə aid altı söz - morfemidir. Bu morfemlər bəzi sözlərdə aşkar şəkildə (al arvad, alın, aldatmaq, al qan, alov, almaq), bəzi sözlərdə isə donuq şəkildə (alqış, yanlış, irəli, yıldız, çıl - çıraq, aparmaq və s.) işlənəkdədir: 1. al (isim) - mifoloji varlıq bildirir; 2. al (zərf) istiqamət bildirir; 3. al (sifət) – hiylə, yalan» mənasında işlənir; 4. al (sifət) - rəng bildirir; 5. al (ad - fel) - od» mənasında iş-

lənir; 6. al (fel) - «almaq» felinin kökü olub, müxtəlif mənalarları bildirir (2,s. 213).

M. Kaşqarlı «ar» (həmçinin «er») və «al» sözlərinin mənalarını belə açıqlayır: «ar» = 1. keştane rengi, kumral, konural; 2. yorulmaq, dermansız kalmak; 3. aldatmaq (42, IV. S. 30), «er» sözünü isə «erkek adam» kimi izah edir (yenə orada, s. 184). M. Kaşqarlı «al» sözünün mənalarını aşağıdakı kimi verir: 1. hile, al; 2. hanlara bayraq, devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu ipek kumaş; 3. al renk; 4, almak (42, IV. s. 17).

«Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüyündə «ar» sözü qeydə alınmayıb, «er» (erkek) sözünün mənaları verilib: 1. kişi; 2. mərd, igid, batır; 3. əsgər (41, s. 218), «al» sözünün isə yalnız rəng bildirən söz kimi işləndiyi göstərilib (yenə orada, s. 12).

Müasir Azərbaycan dilində də «ar» sözü məhdud dairədə işlənir (ar – namus, arsız və s.).

«Ər» sözü isə «arvadın həyat yoldaşı» və «igid, cəsur» mənalarını ifadə edir (36, s. 80), «al» sözünün müasir dilimizdəki mənaları bunlardır: 1. al (isim) - hiylə, məkir, yalan (Koroğlunu al dil ilə tutandı); 2. al (isim) – mövhumi surət (Zahıya deyərdilər ki, yatma, yatsan, al anası gələr, ciyərini çıxarar); 3. al (sifət) – qırmızı (al bayraq); 4. al (fel) – əl ilə götürmək; qaldırmaq; ələ keçirmək (36, s. 51- 52).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, E. M. Murzayevə görə monqol dilində də «şimal», «arxa», «dal, tərəf», «dağın gün düşməyən tərəfi» mənalarını bildirən ar sözü vardır (61, s. 52). Bəzi tədqiqatçılar monqol mənşəli «ar» sözünün toponimlərdə izlərini aşkar etmişlər. Məsəl üçün İ. Bayramov vaxtı ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Arqel kənd adının (burada «qel» göl sözünün fonetik variantı kimi götürülmüşdür) «ar» hissəsini monqol sözü kimi izah etmişdir (12,s. 73).

Göründüyü kimi, «ar» və «al» hissələrinin semantik çaları çoxdur. Lakin al morfeminin «yuxarı, uca, yüksək, hündür» mənə çaları dilimizdə zəif olmuşdur, onun izi yalnız yal və yalçın sözlərində qalmışdır. Türk dillərində alp sözü, türkmən dilində isə al - asman ifadəsi həmin çaları mühafizə etmişdir (2,s. 216- 217).

Bütün bunlarla yanaşı, Aral sözünün «uca ar», «uca igid», «ulu igid» adlarını ifadə edən tayfa adı kimi fərz etsək belə, həmin sözə - ıq şəkilçisinin qoşulması gümanı yoxdur. Çünki - ıq şəkilçisi yalnız feldən isim və sifət düzəldir.

Aralıq sözünün semantikasını dəqiqləşdirmək üçün onun əsas elementi, yəni başlanğıc sözü müəyyənləşdirilməlidir. Leksik cəhətdən onun əsli, yaxud ilki (qrammatik baxımdan kökü) nə «ar», nə də «aral» dır. Burada əsli, yaxud ilkin söz «ara»dır.

Ara sözü əski dövrlərdən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcuddur. Bu söz «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında da elə indiki anlamda işlənmişdir: «Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, ur atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıqdı, yıqdı» (47, s.37).

M. Kaşqarlı ara sözünün «ara», «arasında» mənələrində işləndiyini qeyd edir (42, IV. s. 30) Eyni ilə həmin söz türk dillərində də «ara», «aralıq», «iki ara» mənələrində işlənir (41, s. 22).

Müasir Azərbaycan dilində «ara» omonim söz kimi aşağıdakı mənələri ifadə edir: 1. ara (isim)- iki şey arasındakı məsafə, boşluq, ortalıq (Çalışaq girməsin yadlar araya - S. Rüstəm); 2. ara (isim)- əlaqə, münasibət, rəftar (Yoxdur sevən gənc könlümün bu hicranla arası - S. Rüstəm); 3. ara (isim)- fasilə (Kəndin ayağında maşınların gurultusu ara vermirdi - B. Bayramov); 4. ara (fel) axtarmaq, araş-

dırmaq (Mən üç gündür ki, at belində səni arayıram - C. Cabbarlı). (36, s. 53).

Əlbəttə, ara sözü geniş semantik çalara malikdir (ərtəflü bax: 6, I. s. 113- 115; 55, s. 39). Ərazi toponimiyasında daha çox «aralıq», «ortalıq» anlamı üstünlük təşkil etmişdir.

İltisaqi (aqqlyutinativ) dillərin qrammatik əlamətinə görə bir kökdən leksik şəkilçilər vasitəsilə bir neçə söz düzəlir. Morfoloji sözyaratma (düzəltmə, törəmə) prosesi Azərbaycan dilinə xas olan əsas əlamətlərdən biridir. Ona görə də Azərbaycan, həmçinin Şərur ərazi toponimiyasında şəkilçilərin (düzəltmə vasitələrin) iştirakı ilə yaranan oykonimlərə tez - tez rast gəlmək olur. Şərur oykonimlərindəki - lar, - lər; - lı, - li,- lu;- lıq,- laq; - çı və s. bu kimi şəkilçilər ərazinin toponimik fonunun məhz Azərbaycan dilinə məxsusluğunu bir daha təsdiq edir. Əslində Aralıq oykonimindəki

- lıq hissəsi heç də düzəltmə vasitəsi kimi görünmür. Çünki Aralıq sözü semantik cəhətdən ara sözündən fərqlənmir. Təsadüfi deyil ki, «Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti»ndə «ara» sözü bir məqamda «ortalıq» mənasında, eyni ilə aralıq sözü də «ortalıq» anlamında olan söz kimi verilmişdir (55,s. 39-40). Sadəcə olaraq «ara» sözü semantik çalarlığı baxımından daha geniş mövqeyə malikdir; - lıq elementi sanki topoformant mövqeyində dayanmış, Aralıq oykoniminin formalaşmasında yaxından iştirak edərək «yer, məkan» məzmunu ifadə etmişdir.

Beləliklə, Aralıq oykonimi «ara» sözüne məkan anlamı ifadə edən

- lıq şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Relyef əsasında əmələ gələn kənd adı «arada, ortalıqda yerləşən» mənasındadır.

Sərvətlərimizdən biri hesab olunan toponimlərdə cəmiyyətdə, təbiətdə baş verən hadisələr, eləcə də xalqımızın tarixi, mədəni keçmişi, sosial - iqtisadi həyatı öz əksini ta-

pır. Bu mənada maraq doğuran toponimlərdən biri Şərur düzünə daxil olan Arbatan yaşayış məntəqəsinin adıdır. Bu ada bir neçə yerdə rast gəlinir. Azərbaycanda XVIII əsrdə Şəki xanlığının ərazisində Arbatan kənd adı olmuş, hazırda isə Salyan rayonunda Arbatan adlı yaşayış məntəqəsi vardır. XIX əsrdə Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qazasında bir kənd Arabat adlanırdı (16, s. 40).

Arbatan 1728- ci ilə aid Osmanlı vergi dəftərlərində Ərbatan kənd adı altında qeydə alınmış, «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə isə bu ad həm də Çörəkkəsməz kimi göstərilmişdir.

Arbatan sözünün mənşəyi haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu barədə tədqiqatçıların fikir və mülahizələrini iki qismə ayırmaq, yaxud iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. Sözün mənşəyinin, əsasən ərəb və başqa dil faktları ilə izahına söykənən mülahizələr.

2. Sözün türk mənşəli olması faktına əsaslanan fikirlər.

«Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti»ndə Arbatan kəndinin adı haqqında yazılır: «Tədqiqatçıların fikrincə, toponim rabat (ərəbcə «qala», «qəsır») sözündən və an (farsca «yer», «məkan») şəkilçisindən ibarət olub, «qala, qəsır» mənasındadır (8, s. 41),

Məşhur alimlərimizdən B. Budaqov və Q. Qeybullayev birgə yazdıqları «Naxçıvan diyarının yer yaddaşı» kitabında Arbatan sözünün mənşəyini belə açıqlayırlar: «Ehtimal ki, ərəbcə rabat - hərbi məntəqə mənasındadır. Ərəbcə «ar» qoşa və ya qala deməkdir. Arbatan-«qoşa batan» mənasındadır (16, s. 40).

Həmin müəlliflərin digər mülahizələrinə görə Arbat sözü ərəbcə rabat «sərhəd məntəqəsi», «din uğrunda mübarizələrin istehkamı» sözündəndir (15, s. 125).

Tədqiqatçılardan A. Bağirov da bu fikri əsas götürərək, Arbatan sözünün mənşəyini «din uğrunda mübarizə aparanlara məxsus yer» kimi izah etmişdir (9, s. 69).

Professor V. Əliyev də Arbatanı şərti olaraq ərəb dilinə məxsus toponim adlandırır (30, s. 138).

İqrar Əliyev Midiyada eramızdan əvvəl birinci minillikdə, yer adlarında «ölkə», «yer» mənalarında «bat», «pata», «buta», «biti» sözlərinin olduğunu qeyd etmişdir. İ. Əliyev həm də Midiya toponimlərində «bat» sözündən danışarkən onu elam mənşəli «vate», «pate» sözləri ilə əlaqələndirmişdir (16, s. 12).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, görkəmli alim Q. Qeybullayev «bat» sözünün türk mənşəli olduğunu və qədim türk dilində bu sözün «igid», «mətin», «qüvvətli» mənalarında işləndiyini isbat etmişdir (50, s. 180, 184).

Araşdırıcı M. Novruzov Azərbaycan toponimiyasında tez - tez rast gəlinən 1. bat, but, vat, bat; 2. batan, bətin; 3. bədi, vadi; 4. bənd, vənd; 5. abad kimi topoformları bad sözünün derivatları hesab edir.

M. Novruzovun mülahizələrindən aydın olur ki, bad sözü Azərbaycan dilində «divar» mənasındadır. Qədim Şumer dilində bu söz «palçıq, divar» və «divarla əhatə olunmuş yer» anlayışı bildirir. Digər tərəfdən, tədqiqatçı bad sözünün «şəhər, yaşayış yeri, yurd» mənasını verdiyini də qeyd etməyi unutmur. Həmin mülahizələrini əsaslandırarkən Y. Yusifovun və T. Hacıyevin elmi nəticələrinə istinad edir: «Y. Yusifov Elam dilində patin sözünün «sahə, yurd» mənasında işləndiyini qeyd edir. T. Hacıyev Midiyanın paytaxtı Ekbatanın (indiki Həmədanın) tərkibində hənin padin sözünü görür və bu toponimin «Anayurd», «Doğma yurd» anlamında olduğunu göstərir (66, s.180-182). M. Novruzov Arbatan sözünün tərkibindəki batan

topoformantını da bad sözünün derivatı hesab edərək, bunu patin sözü ilə əlaqələndirir.

Tədqiqatçı İ. Bayramov isə Arbat sözünün qədim türk dillərində «yulğun» bitki adı mənasında işlənən arubat sözündən əmələ gəlməsi fikrini müdafiə edir (12, s. 72).

Alimlərimizdən F. Rzayev də Arbatan oykoniminin türk mənşəli söz olduğu qənaətinə gəlir, lakin bu sözü tamamilə yeni mövqedən izah edir. O yazır: «Kəndin adı «tanğa» - «tanhu» sözü ilə bir qəbildən olub, tan - tanhu sözünün təhrifi abra - «qüvvətli» türk komponentlərindən əmələ gələrək hunlarda titul ifadə etməklə hunlarla bağlı olmuşdur. Məntəqə «Qüvvətli tanhu - çar» mənasını daşıyır (70, s. 186).

Bəzi məşhur rus türkoloqları bata sözünün monqol – buryat mənşəli hesab edərək, onun «möhkəm, bərk», «sədaqətli, dəyanətli» mənalarını verdiyini, boto, bota sözünün isə türk-monqol mənşəli olduğunu və «dövə balası» mənasını bildirdiyini qeyd etmişlər (11, s. 99). Görkəmli rus türkoloqu N. A. Baskakovun fikrinə görə, məhəbbət, mehribanlıq, əzizləmə ifadəsi kimi uşaqlara belə adlar verilirdi. O, Batı adının bu cür yarandığını qeyd edir (11, s. 99).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, advermə ənənəsində heyvan mənşəli antorponimlərə Azərbaycanda da rast gəlirik, məsələn, Nəriman (nər kişi), Təhmasib (sağlam, güclü at), Aslan, Şiraslan və s. Eyni zamanda bota sözü indi də dilimizdə pota formasında işlənməkdədir.

Qeyd edilən mülahizələrdən hansı nəticəyə gəlmək olar?

1. B. Budaqov və Q. Qeybullayev, yuxarıda deyildiyi kimi, Arbatan sözündəki «ar» komponentinin ərəbcə «qoşa» və ya «qala» mənasında olduğunu və Arbatanın «qoşa batan» (həmçinin «qala batan») mənasını bildirdiyini göstərmişlər. Belə olduqda, Arbatan iki komponentli söz kimi nəzərə

çarpır: «Ar» və «batan». Göründüyü kimi, alimlər «batan» sözünü müstəqim mənada, indiki anlamda götürmüşlər.

Ar// er//ər sözü qədim türk dilində «kişi», «igid», «dö-yüşçü», «qoruyucu» mənalarında işlənmişdir. Həmin söz türk dillərində erkək, kişi, mərd, igid, batır, əsgər mənalarında indi də işlənməkdədir (32, s. 218-219). Lakin ar//ər haqqında araşdırıcıların görüşləri müxtəlifdir. D. Y. Yeremeyev ar//ər sözünün İran, hind-Avropa mənşəli olduğunu ehtimal edir. V. K. Kelmakov ar//ər - i türk dillərindən ayırmağa, onu yad dillərin qucağına atmağa çalışan bilginlərə etiraz etmiş, ar-ı türk mənşəli hesab etmişdir. V. K. Kelmakovdan qabaq V. V. Radlov, L. Budaqov, Jiran Mikloş və başqaları da ar//ər//ır//ır - ı türk mənşəli söz saymışlar. Türk dillərində ar//ər-i azərbaycanlılar «ər», «kişi», «igid»; çuvaşlar, türkmənlər «insan», «kişi»; özbəklər, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar «kişi», «igid», qaraqalpaqlar «kişi» mənalarında işlədirlər (72, s. 16-17).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B. Budaqov «tatar» sözünün etimologiyasına toxunarkən «ar» sözünə yeni baxış nümayiş etdirmiş, aydınlıq gətirmişdir: «Tatar» sözünün «yad», «kənar adam», mənası verən «tat» və «kişi», «adam» mənası əks etdirən «ar», «er», «ər» sözlərindən əmələ gəlməsi ehtimal olunur... «Ar» sözü tatar sözündən başqa bolqar, macar, avar, xəzər, mişar, suvar və başqa sözlərdə də vardır. «Ar» türk dilində «adam», «insan» deməkdir. Türklərdə olan «ır» sözü «ər» sözünün sinonimidir» (14, s. 26-27). Beləliklə, Arbatan sözünün mənasını ər//ar+ batan kimi götürmək olar.

2. Qədim Türk dilində bat sözünün «mətin», «qüvvətli», «bahadır» mənalarında işləndiyi də məlum faktlardır. Bu faktı əsas götürsək, onda Arbatan sözünü üç komponentə ayıra bilərik: ar+bat+an. Burada «an» məkan bildirir. Deməli, Arbatan - «mətin, qoçaq kişilərin məskə-

ni», «ərlərin yurdu, yaşayış yeri» mənasını verir. Belə mənə ifadə edən ad, adətən toplumun yaşadığı geniş ərazini əhatə edər. Kiçik bir yaşayış məntəqəsinin bu cür mənə kəsb edən ad daşması, bizcə, absurd görünür.

3. Əgər Arbat sözünün qədim türk dilində «yulgun» bitki adını bildirən arubat sözündən yaranması fikrini qəbul etsək, Arbatan sözünü «yulğun yeri», «yulğunluq» anlamında fitotoponim kimi götürməliyik.

4. Bir açıqlama belədir ki, Arbatan «qüvvətli tanhuçar» mənasındadır.

5. Arbatan sözünün bir mənası da «möhkəm, sədaqətli, iradəli insanların məskəni kimi yozula bilər.

6. «Dəvə saxlayan (dəvə balası bəsləyən) ərlərin, kişilərin məskəni anlamı da arbatan sözünün izahında əsas götürülə bilər.

Azərbaycanda dəvə ilə əlaqədar yaranan oykonim və oronimlər çoxluq təşkil edir: Dəvəbatan (İsmayılı), Dəvəboynu (Qax), Dəvədaşı (Kəlbəcər), Dəvəlidağ (Qobustan), Dəvəçi (rayon və qəsəbə adı) kimi adlar buna misaldır (8, s. 189). Qərbi Azərbaycanda da Dəvəaxar, Dəvəboynu, Dəvədaş, Dəvəgöz, Dəvəli, Dəvəçuxur, Dəvəxaraba, Dəvəölən, Dəvəqışlaq kimi oronim və oykonimlər qeydə alınmışdır (15, s. 231).

Bizcə, Arbatan ərbotan sözünün azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış forması olmaqla «dəvə (köşək) bəsləyən adamların məskəni» mənasındadır. Belə ənənə Azərbaycanda sovet dövründə də olmuşdur, məsələn Ağdamda, Atçılıq sovxozu, Daşdüzdə Camışçılıq sovxozu, Abşeronda Gülçülük sovxozu, və s. Bu adlarda, göründüyü kimi, bəsləmək anlayışı vardır. Alimlər Nardaran adını da dəvə ilə əlaqələndirirlər: «Nardaran coğrafi adındakı «nar» sözü «nər» - «dəvə» sözündəndir və Nardaran - «nər dəvəsi saxlayanlar» deməkdir» (14, s. 92).

Şərur rayonundakı yaşayış yerlərindən biri Siyaqut adlanır. Siyaqut Şərur düzündə, Arpaçayın sol sahilində yerləşən böyük kəndlərdən biridir. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, bu «yaşayış məntəqəsini 19-cu əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Siyaqut kəndindən köçüb gəlmiş azərbaycanlı ailələr saldıği üçün belə adlanmışdır» (8, s. 440). Lakin «Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri» ndə verilmiş 1728- ci ilə aid «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» nə əlavələrdə Siyaqut kəndinin adı çəkilir, 26 ailənin olduğu və 12 000 ağca vergi ödədiyi göstərilir (64, s. 328). Bu kəndin adı «İrəvan əyalətinin icmal dəftərində Siyahqutlu kəndi» formasında yazılmışdır (38, s. 168) ki, bu da onun başqa bir Siyaqutdan, yəni Cənubi Azərbaycandan köçüb gəldiklərini təsdiq edir. Vergi dəftərlərinə əsasən güman etmək olar ki, kəndin əhalisi 19- cu əsrdə deyil, 18- ci əsrin əvvəllərində hansı səbəbdənsə Cənubi Azərbaycanın Siyaqut kəndindən köç edib, burada məskunlaşmışlar.

Siyaqut sözünü xalq etimologiyasına əsaslanan izahına görə bu söz guya «Se» və «Yaqut» sözlərindən əmələ gələrək «üç yaqut» mənasındadır. Bu mənanı yerli ziyalılar aşağıdakı üç mühüm əlamətlə izah edirlər: kəndin çay (Arpaçay) sahilində olması, qədim ticarət yolunun, (ipək yolunun - A. İ.) kənarında yerləşməsi və bərəkətli torpağa malik olması.

Siyaqut sözünü xalq etimologiyasına söykənən digər izahı da belədir ki, Siyaqut sözü guya «siyah» və «tüq» sözlərindən törəmişdir. İran dillərində «siyah» - qara, «tüq» isə «çəltik əkilən» yer deməkdir. Azərbaycan dilində metateza (yerdəyişmə) fonetik hadisəsi geniş yayıldığından guya «Siyatüq», «Siyaqut» formasına düşmüş və «Qara çəltik sahələri», yaxud «Çəltik əkilən böyük (qara sözünün türk dillərində «böyük» mənası da var-A.İ.) sahə» (bəzi mənbələrdə «tüq» sözünü qədim türk dillərində «döyüş bayrağı» (51,

s.84), yaxud «dövlət bayrağı» (75, s.40) mənasında işləndiyi də göstərilir-A.İ.) anlamındadır.

Əlbəttə, Şərurdakı Siyaqut kəndinin xalq etimologiyası əsəsindəki mənaları həmin kəndə xas olan əlamətlərdir. Lakin cənubdakı Siyaqut kəndində də bu əlamətlər varmı və olsa da həmin mənaları məqbul hesab etmək olarmı?

Azərbaycanda erməni toponimlərini araşdıran Q. Qeybullayev sözün birinci tərəfi olan «siya» hissəsinin mənaca aydın olmadığını, «qut» sözünün isə farsca «qala, şəhər» mənası bildirdiyini yazır (9,s.91). Bu fikrə münasibət göstərən A. Bağirov qeyd edir ki, «siya» ərəbcə «qara» mənasını bildirən «siyah» sözündən olub, «böyük, nəhəng, güclü, qüdrətli» anlamında, «qüt» isə qala, «şəhər» mənasındadır (9,s. 91).

Bu fikri əsaslı saymaq olarmı? Bizə elə gəlir ki, yox. Çünki, kənd adının «böyük qala», yaxud «qüdrətli şəhər» anlamı kimi mənə uyarlığı inandırıcı görünmür.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Siyaqut sözünün komponentləri olan «qara» («siyah») və «qut» sözlərinin elmi mənbələrdə ayrı - ayrılıqda çoxlu izahları vardır. A. N. Kononova görə «qara» (kara) türk dillərində ən çox aşağıdakı mənalarda işlənir; 1) «qara», «qaranlıq», «zülmət, tutqun», «sərt», «qəmli, kədərli» «bədbəxt»; 2) «mal-qara», «yığın, dəstə», «xalq, camaat», «qoşun»; 3) «quru», «torpaq»; 4) «təpə», «hündür təpə» (27, s. 172).

Bu məsələyə toxunan prof. T. Əhmədov yazır: «Qara» sözünün arxaik mənə çalarları dilin lüğət tərkibinin başqa yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında daha çox saxlanmışdır... Külli miqdarda, rəngarəng toponim və mikrotopnonimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən «qara» sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənbələrdə qeydə alınan «rəng», «siluet», «yas», «sadə (ibtidai)», «sıravı», «torpaq», «təpəlik», «dağlıq yer», «kütlə»,

«camaat», «pis ruh», «sıx, keçilməz», «qatı», «bədbəxt» «böyük, iri, nəhəng, əzəmətli», «qüvvətli, igid, cəsur» və s. mənələrindən hansını daşdığını müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir» (27, s. 173).

Elmi ədəbiyyatlarda «qut» sözünün mənasına dair geniş məlumatlar verilmişdir. Məsələn, qut (kut) «səadət», «xoşbəxt», «mübarək», «uğurlu», «ruh» deməkdir (2, s. 262). «Qut» teonim kimi işlənən sözdür. Qorqud od tanrısı deməkdir (2, s. 293). «Qud» sözü qədim mənbələrdə «xoşbəxtlik» mənasında işlənmişdir, Qorqud - «ışığı - xoşbəxtlik» deməkdir (40, s. 97). Qut/kut - sözü qədim yazılı mənbələrdə xoşbəxtlik mənasında işlənmişdir, Qorqud sözü işıq və xoşbəxtlik deməkdir (58, s. 34) və s.

M. Seyidov da «qut» sözünü türk dillərində «ruh, can, həyat günəşi, xoşbəxtlik, səadət, hərəkət, uğur; insan və heyvanları qoruyan totem mənələrində olduğunu bildirir (72, s. 455). Bundan başqa, Murad Adıcı kut/qut sözünü «xeyir və ov» anlamında işləndiyini də bildirir (1, s. 75).

B. Budaqov və Q. Qeybullayev birgə yazdıqları bir məqalədə daha maraqlı fikir yürüdürlər: «Qədim türk mənşəli kut/(qut) «maldar elin qışlaq düşərgəsi» deməkdir» (bax: 16 a).

Bütün bu izahlardan yalnız «Siyaqut»a «böyük maldar elin qışlaq düşərgəsi» anlamı az - çox uyğun gəlir. Lakin bu da o qədər əsaslı görünmür. Ona görə ki, Siyaqutda maldarlığın nə dərəcədə inkişaf etdiyini söyləmək çətindir.

Siyaqut sözünün siyah + qurd formasından törəndiyini də ehtimal etmək olar. T. Əhmədov qeyd edir ki, «qurd» qədim, tanınmış tirə adıdır. Belə bir tirə adına kəngərli tayfasının tərkibində təsadüf olunması ilə ehtimal etmək olar ki, «qurd» və qurdlar» qədim kəngərli tayfasının eyni adlı tirəsinin adı ilə bağlıdır. Tirə isə öz adını, görünür həmin dövrdə sitayiş etdiyi qurd totemindən almışdır (28, s. 48).

N. Nəbiyev də «qurdlar»ın qədim türk qəbilələrindən birinin adı olduğunu göstərir və «qurd» sözünün «igid, cəngavər» mənasında anlaşıldığını bildirir (65, s. 70). «Qurdlar qədim nəsil və tayfa adını bildirən toponimlərdən biridir» (58, s. 98).

Əlbəttə, qədim türk tayfaları içərisində tana, kargə, kuş (quşçu), kurt (qurd), ilan və başqa tayfalar olmuş və onların müəyyən hissələri müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycana gəlmiş, bu ərazidə məskunlaşmışlar (56, s. 99).

Bundan başqa, «qut»un ayrıca qəbilə adı olduğu fikiri də elmi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, N. Nəbiyevin qeyd etdiyi «qut qəbilədir» (65, s. 71) fikrinə B. Budaqovda da rast gəlirik. O, da «qut» qəbilə adı olduğunu bildirir (14, s. 44).

Professor F. Ağasıoğlu tarixdə mövcud olmuş qutilərlə bağlı maraqlı məlumat verir. Onun fikrinə söykəndikdə məlum olur ki, qədim Azərbaycan torpaqlarında islama qədər çoxlu dövlətlər qurulmuşdur. Belə dövlətlərdən biri də Quti Eli adlandırdığımız qədim protoazər tayfalarından olan quti boylarının qurduğu dövlətdir. Bəzi yazılarda «quti» adı o dövrdə həmin ərazilərdə yaşayan subar, turuk, kuman, bars, börü, qarqar, azər, zəngi və sair türk boylarının ümumi adı kimi işlənmişdir (2, s. 149). Öz ətrafında 70 boyu birləşdirən quti az sonra güclü dövlət qura bilmişdir (yenə orada). Quti Elinin paytaxtı indiki Kərkük (Arapha) şəhəri idi (2, s. 150). Demək, «qut» nəsil, tayfa, tirə adı kimi götürülsə Siyaqut sözü «böyük, qüdrətli qut» mənası verə bilər.

Ut/ud formalarının «yer» mənasında işləndiyini göstərən alimlər də vardır (bax: 3, s. 22). Onda «Siyaqut» sözü «qara yer», «böyük yer» mənasında da ola bilər.

Görkəmli toponimist alimlərimizdən T. Əhmədov qeyd edir ki, - ut,- ğut, cəmlük bildirən şəkilçidir (28, s. 25). Bu

fikrə tərəfdar çıxanlar da var. (bax: 40, s. 141). Q. Qeybulayevin bir fikrinə görə - ud türk - monqol dillərində cəm bildirən şəkilçi (50, s. 45, 137), digər fikrinə görə - ut türkcə cəm bildirən şəkilçidir (50, s. 68).

Əgər «Siyaqut» sözünün bir hissəsi olan «siya» («siyah») - qara mənasındadırsa, digər hissəsi olan - ut, - ğut (-qut) isə cəmlik bildirirsə deməli, bu sözün mənası «Qaralar» deməkdir.

Qədim Azərbaycanlı Vedibasar mahalının türk mənşəli toponimlərini araşdıran İ. Bayramov Vedidəki Qaralar kəndinin adını, türk mənşəli qaralar etnonimi əsasında əmələ gəldiyini göstərir (13,s.8; 12, s. 195).

Başqa bir mənbədə oxuyuruq: «Eramızdan əvvəlki minilliklərə aid Qafqaz qayaüstü yazılarda ağ və qara adına tez- tez rast gəlirik. Mənbələr ağ asların Oğuz, qara asların isə Qıpçaq olduğunu təsdiq edir (32, s. 3).

Araşdırıcı Cəfər İcmayıloğlu da bu barədə yazır: «Ərdəbil, Ərdəhan, Bərdə və Qəndəhar kimi onlarla sirli toponimlər vaxtilə şöhrəti dünyanı tutmuş on türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə on as (ason, oner, eron) kimi qeyd edilən bu tayfa e. ə. minilliklərdə külli miqdarda uruq-turuqlardan ibarət olmuş, onları «Kara on as» (qıpçaqlar) və «Ak on as» (oğuzlar) deyə bir - birindən fərqləndirmişlər» (39, s. 30).

Türk alimi Nihat Çetinkaya İğdır və Tuzlucada olan oymaq adlarından bəhs edərkən yazır: «Ayrı bir Karalar kabilesi de Tuzlucada var... Oğuz- Türkmen oymaq adları içində böyük ekseriyyət Kara, Karalı ilə başlayan adlardır. Kara adı digər Türk boyları içində de oymak ve boy adı olaraq en çok kullanılan bir addır. İranda Safevi Devrinde «Kara Ulus» adlı bir türkmen topluluğa rastlamaktayız. Kanuni devrinde Antep'te yaşayan Çepni Türkmenlərinin obalarından biri Karalar obası idi» (21, s. 313- 314).

«Qıpçaq tayfaları Azərbaycana cənubdan və Şimaldan axışıb gəlmişlər... Onların içərisində qara qıpçaqlar və sarı qıpçaqlar da var idi. Bununla əlaqədar olaraq «qara» və «sarı» sözləri ilə əmələ gəlmiş toponimlər daha çox maraq doğurur» (58, s. 23- 24).

Bu mülahizələrə görə, Siyaqut sözü «Qaralar» mənasındadır. Qaralar isə göründüyü kimi daha çox qıpçaqlara şamil edilir.

Bəzi mənbələrdə isə «si» sözünün tayfa - nəsil mənasında işləndiyi bildirilir (51, s. 90). Görkəmli türk alimi Kırzioğluna görə «si» adlı bir sülalə qədim türklərdə tarixən mövcud olmuşdur və bu barədə Çin mənbələrində məlumat vardır (45 a, s. 73, 91, 93). Məsələyə bu baxımdan yanaşıldıqda Siyaqut sözü üç hissəyə ayrılır: Si - yak - ut.

«Si» - tayfa nəsil yaxud sülalə adı, «yak» isə «sak» sözünün fonetik dəyişkənliyə uğramış forması, «-ut» cəm şəkilçisidir.

Q. Qeybullayev yazır: «Yakut» etnoniminin özü sakut etnonimindən (bəzi qədim türk dillərində sözün əvvəlində «s» səsinin «y» səsinə çevrilməsi qanunauyğun fonetik hadisədir) ibarət omaqla qədim etnonimi və cəm bildirən - ut şəkilçisinin birləşməsi əsasında yaranmışdır. Ona görə yakut «saklar» mənasını verir» (51, s. 93- 94). Buradan aydın olur ki, «Siyaqut» sözünün bir anlamı da sisaklarla əlaqələndirliə bilər.

Sisaklar - yəni Sakların Si tayfası, nəslı, qolu, tirəsi, yaxud sülaləsi deməkdir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəni daha əsaslı hesab etmək olar ki, «Siyaqut» sözünün mənşəcə izahına «qaralar» daha çox uyğun gəlir. Etnotoponim olan «Qaralar»ın həm yayılma arealı, həm də qıpçaqlarla əlaqələndirməsi bu fikri gücləndirir. Qıpçaqlar nəinki bu ərazilərdə yaşamışlar,

hətta Azərbaycan ümumxalq dilinin formalaşmasında oğuzlarla yanaşı yaxından iştirak etmişlər (Bax: 23 s. 15).

Cəlilkənd. Yaşayış məntəqəsinin adı Cəlil və kənd sözlərindən ibarətdir. Antropooykonimdir. 1966- ci ildə C. Məmmədquluzadənin 100 illik yubleyi geniş şəkildə qeyd olunmuşdur. 1967-ci ildə böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin şərəfinə Baş Noraşen yaşayış məntəqəsi Cəlilkənd adlandırılmışdır. Cəlil sözü ərəb mənşəlidir, «böyük, uca, yüksək; hörmət sahibi» (31,s.756) deməkdir. Kənd topoformantı geniş araşdırıldığından (37,s.20-21) əlavə izaha ehtiyac duymuruq. Yaşayış məntəqəsi 1728-ci ilə aid vergi dəftərlərində Yuxarı Noraşen (64, s.328), 1831-ci ildən sonra isə Baş Noraşen adlandırılmışdır (70,s. 169). Burada «yuxarı» və «aşağı» sözləri fərqləndirici əlamətdir. Toponimlərdəki fərqləndirici sözlər, adətən identik səciyyəli yer adlarında işlənir. Şərur düzündə vaxtilə Noraşen adlı iki kənd olduğundan onları, «yuxarı, baş» və «aşağı» sözləri ilə fərqləndirmişlər.

Tədqiqatçı M. Elli bir vaxt dərc etdirdiyi məqaləsində (25) yazırdı ki, Noraşen Azərbaycanın qədim yer adlarından. Bu yerin adı Nara sözü ilə bağlıdır. «Avesta» da Həyat ağacı Naara adlanır. Naara sözü su içində bitən, gölün ortasında bitən gül, ağac deməkdir...Naara sözünün kökü naar-dır, -a mənsubiyyət bildirir. M. Elli belə nəticəyə gəlir ki, Noraşen (Naraşen, Nouraşen) sözü gülyataq, gülüstan deməkdir.

İ. Bayramov nora sözünü türk dilindəki «sıldırım qayalıq, dərin dəre, uçurum» mənasında işlənən nori sözünün fonetik forması hesab edir, şen sözünü isə yenə türk dilində «kənd, yaşayış yeri, yaşayış məntəqəsi» mənasında olan «Şenlik»lə əlaqələndirir (12,s.478).

A. Axundov da şen sözünün hind-Avropa mənşəli olub «kənd» mənasında olduğunu qeyd etmişdir (3,s.23).

Tədqiqatçılardan C. Cəfərov Noraşen sözünün etimologiyasına geniş məqalə həsr etmişdir. C. Cəfərov sübut etmişdir ki, Noras (i) on, Norasun, Noraşın, Nuraşın, nəhayət Noraşen e.ə minilliklərdə bütün dünyada məşhur olan «ərason» (onuncu as ərlər) türk tayfa adının müxtəlif fonetik variantlarının (orason, oroçon, arasun, araşen, orşen, orson) önünə n samitinin artırılması ilə yaranmış sırf türk mənşəli sözdür (bax: 18,s. 25-29).

Çərçiboğan. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə eyniadlı çayın sahilində yerləşən kənd həmin çayın (Çərçiboğan çayının) adı ilə adlandırılmışdır. Çərçi (xırdavatçı, xırdavat alverçisi) və boğan komponentlərindən ibarət olub «xırdavatçı boğulan çay» mənasındadır (8,s. 537). Başqa bir mənbədə oykonimin mənası çərçi boğulan yer kimi izah edilir (16,s. 52). Tofiq Əhmədov da bu fikrin tərəfdarıdır. O yazır: Kənd eyni adlı kiçik çayın adı ilə bağlı Çərçiboğan adlandırılmışdır. Hidronim Azərbaycan dilində və bir sıra qohum dillərdə «xırdavatçı, xırda mal alverçisi» mənasında işlənmiş çərçi və boğan «feli sifət» forması hissələrindən ibarət olub, «xırda mal alverçisi boğulan (çay) deməkdir (28,s. 89).

Çərçiboğan adının xalq arasında yayılan bir rəvayətlə əlaqədar yaranması fikri də vardır. Kəndin yetirməsi filoloq-şair Şamil Zaman Çərçiboğan kəndi haqqında dillərdə dolaşan rəvayəti bir vaxtlar qələmə alaraq nəşr etdirmişdir (83). Belə rəvayət edilir ki, XIV əsrin ortalarında Teymurləngin oğlu Miranşah Muğan kəndinə (kəndin əvvəlki adı-A.İ.) gəlmiş, əhalini bir yerə toplayıb ağılasıgmaz xərac tələb etmişdir. Bundan əlavə, Miranşah Əlincə qalasının müdafiəsində iştirak edənləri ölümə hədələmiş, qala müdafiəçiləri ilə əlaqəsi olanlara amansız divan tutulacağını bildirmişdir. Miranşahın carçıları bir neçə gün Arpaçay vadisindəki kəndləri dolaşmış, bu xəbəri hər tərəfə yaymışlar.

Carçı Muğan kəndində olarkən Qazıxan adlı bir nəfər Miranşaha lənətlər yağdırıb camaatı qisas almağa çağırmışdır. Camaat carçını dəvənin üstündən yerə salıb boğmuş, sonra dəvəyə sarıyıb Miranşaha göndərmişlər. Beləliklə, Muğan kəndinin adı Çarçıboğan qalmış, sonralar isə Çərçiboğan şəklinə düşmüşdür.

Ş. Zaman daha bir maraqlı məqama toxunaraq yazır ki, carçısına divan tutulan Miranşah bir neçə gündən sonra qoşunla kəndə gəlib camaata qarşı ağır cəza tədbirləri görmüşdür. Kəndin Şamsındıran adlı uca yerindən adamları Arpaçayın daşqın sularına atdırmışdır. Xançobanın sevgilisi Sara da həmin gün Arpaçayın sularında boğulmuşdur...

Naxçıvan folklorunun toplanması sahəsində xidmətləri olan filoloq A. Bağirov həmin rəvayəti sonralar «Çərçiboğan əfsanəsi» adı altında «Azərbaycan folkloru antologiyası»nda (e.I. Naxçıvan folkloru, Bakı: Sabah, 1994, s. 75-76) nəşr etdirmişdir.

Hər iki müəllifin qələmə aldığı rəvayət cüzi fərqlərinə baxmayaraq mahiyyət etibarilə eyniyyət təşkil edir. A. Bağirovda Arpaçay amili yoxdur: Miranşah bağırır ki, carçı boğanları boğmaq lazımdır. Kənd əhalisinə divan tutulur. Bu hadisədən sonra kənd el arasında Carçıboğan adlanır və tədricən Çərçiboğan şəklinə düşür.

Tədqiqatçılardan F. Rzayev kəndin adının Kəngərlərə məxsus çor türk tayfasının adından yarandığını göstərir və fikrini belə açıqlayır: «Oykonimdə «çər», «çor» tərkibindən sonrakı - çı şəkilçisi mənsubluq bildirir. Sözün digər, çox maraqlı «boğan» tərkibi şübhəsiz müasir dilimizin «boğmaq» feli deyil, əski türklərdə geniş yayılmış «boka»-«buğa», «bahadır» «igid», «qüvvətli», «döyüşkən» sözdür (70, s. 161-162). F. Rzayev belə qənaətə gəlir ki, kəndin adı «qüvvətli çarlara məxsus» yer kimi aydınlaşır (yenə orada).

Oykonimin etnotoponim kimi formalaşması ehtimalı azdır. Çərçiboğan adı təkcə bir yerdə-Şərurda qeydə alınıb, təhrir dəftərlərinə adı düşməyib. Etnotoponim olsaydı digər yerlərdə də mövcud olar və vergi dəftərlərinə adı düşərdi. Görünür kəndin tarixi çox da qədim deyil.

Çərçiboğan adının «çərçi» və «boğan» sözlərindən yaranması ehtimalı daha inandırıcı görünür.

Bundan əlavə, «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ndə Yuxarı Comaqtur (44 ailə) kəndi ilə yanaşı Aşağı Comaqtur (9 ailə) kəndi də qeydə alınmışdır. Bizcə, Aşağı Comaqtur Yuxarı Comaqturdan ayrılan 9 ailənin indiki Çərçiboğan ərazisində məskənləşməsi nəticəsində yaranmış və sonralar yuxarıda göstərilən hadisədən sonra Çərçiboğan adını daşımışdır.

Çomaxtur. Bu, çox az tədqiq edilən adlardandır. B. Budaqov və Q. Qeybullayev Çomaxtur adının türk dillərində çutok (yəqin ki, «çumaq»-A.İ.) – «tək təpə» və ter yüksək dağ örüşü» sözlərindən ibarət olduğunu qeyd edirlər (15,s.43). Türk dillərində çumaq-yalqız (tək) təpə sözündəndir. Qızılbaşların bir tayfası Qara Çomaqlı adlanırdı (15,s. 191).

F. Razyev Çomaxtur adının müəyyən dövrdən sonra burada Oğuz Kağanın Gök xan oğlundan törəyən, yəni onun oğlu olan cəpəni (çepini xanın yaşadığı ərazi olması ilə əlaqədar yarandığı fikirindədir (70,s. 145). Bununla yanaşı o ikinci mülahizə də irəli sürür, lakin sonda əvvəlki fikrində qaldığını bəyan edir: «Bu ad sonralar peçeneq tayfa birliklərində Bulla Çoban, Oğuz oğullarından olan Kayı/Qayı nəslində isə Çebnə, Çebin şəkillərində mövcud olmuş və Qacar, Əfşar, Zülqədərlərlə bərabər ərazilərimizdə geniş yayılmışdır. Kailər Ağhun qolunda da mövcud idilər. Bu fikrə gəlməyimizin əsas səbəbi camaxtur sözündə tur «düşərgə» sözünün olması və Çomax - Çebak tərkibində «k» samitinin əsasən nq – qovuşuq samti səsləri ilə işlənməsidir. O zaman

söz Çomanq/ Çemanq şəklinə düşür. Düşərgə sözü insanlara aid olduğunda şübhəsiz «çebanq» tayfa adıdır... Lakin tür-«düşərgə» sözü coğrafi nomen gösətəricisi olduğundan biz birinci varianta üstünlük veririk» (yenə orada s.145-146).

Bəlli olduğu kimi, M. Kaşqarlının müəyyən etdiyi 22 oğuz boyundan beşincisi Salqur, Rəşidəddinin və Yazıçıoğlu Əlinin verdiyi 24 oğuz boyundan biri Salur adlanır.

Qeyd edək ki, Salur etnonimi və onunla əlaqədar yaranan yer adları haqqında N. Əsgərov geniş tədqiqat işi aparmışdır (bax: 33 s. 237-248).

Rəşiddəddində çoxlara daxil olan Dağ xanın birinci oğlu Salurun adının mənasın «yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşar» kimi açıqlanır. (69 s.40). F. Sümər Rəşidəddinə aid həmin cümləni belə vermişdir: «Salur haraya varsa, qılınc və çomağı iş görər» (75, s. 217). Yazıçıoğlu Əli Salur sözünün mənasını təxminən belə izah edir: «Yəni sal (v) ur, yəni harada ki, yetişsən, qılınc və çomağın rəvan olsun» (75, s. 218).

Bizə belə gəlir ki, Salur boyunun içərisində daha çox çomaqla vuruşanlar bir tirə kimi formalaşmış və məskunlaşdıqları yerlərdə öz adlarını əbədiləşdirmişlər.

Qədim türklərdə «çomaq» (dəyənək) sözü ilə yanaşı, həm çoktur – «saldırtmaq, üzərinə indirmək» (42, IV s. 157), həm də «tutar – tutmaq» (42,II s. 291- 292) vardır.

Bizcə, Çomaxtur oykonimi «Çomak» və «çoktur», yaxud «Çomak» və «tutar» sözlərinin birlşməsindən yaranan tirə adı kimi formalaşmış, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq indiki şəklini almışdır. Deməli, Çomaxtur etnooykonimdir. «Çomak» komponentli tayfa adına bəzi mənbələrdə rast gəlmək olur. Məsələn, tarix elmləri doktoru Oktay Əfəndiyevin tarix elmləri namizədi Akif Fərzəliyevlə birlikdə ingilis dilindən tərcümə etdikləri «Oruc Bəy bayat» kitabında oxuyuruq: «XVI əsrdə I Şah Abbasın İspa-

niyada səfiri olmuş Hüseynəli bəyin katibi işləyən Oruc bəy Bayat öz kitabında göstərir ki, həmin dövrdə Şah Abbasın hakimlik etdiyi ərazilərdə ali silkə mənsub olan ailələrdən ibarət 32 tayfa vardı ki, bu tayfaların nümayəndələrindən həm dövlət işlərinə, həm də orduda xidmət etməyə çağırıldı. Həmin tayfaların adları aşağıdakı siyahıda verilmişdir: Ustaclı, Şamlı, Afşarlar, Türkmənlər, Bayat, Təkəli, Xarmandalı, Zülqədərli, Qaçar, Qaramanlı, Bəyburtlu, İspirli, Oryat, Çauşlu, Asayışlı, Çamış-Kazaklı, Sarızolaxlı, Qarabacaqlı, Baharlı, Göynüörülü, Qırxlı, Boşalı, Hacı Fakihli, Zolaxlı, Mahmudlu, Qaraçomaxlı, Qaraqoyunlu, Gözübəyazlı, Peyikli, İnazlı və Kuh Qiluyalı (54).

Azərbaycanda silaha tapınma inamı ilə bağlı yer adları çoxdur. Oxut, Oxtar, Oxçuçay, Çamaxtur, Qılıcan, Qılıncə kənd adları buna misal ola bilər (Bax: 24, s. 18).

Dərvişlər. Tərkibində fars mənşəli «dərviş» sözü olan toponimlərə Azərbaycanda bir neçə yerdə rast gəlinir. Belə toponimlərdən biri də Şərur rayonunda hazırda mövcud olan Dərvişlər kəndinin adıdır.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, bir qrup obyekt adları titullu və peşə bildirən sözlərin terminlərlə birləşməsindən meydana gəlmişdir. Titullardan bir qismi dövlət rütbəsi və vəzifəsini, digər qismi isə dini vəzifə anlayışını bildirir (56, s. 115).

Müəyyən sənət, peşə, dini mənəb və s. məşğuliyyət növlərini bildirən sözlərə - lar, - lər, - an şəkilçilərini əlavə etməklə konkret qrupun vaxtilə göstərilən sənət, peşə və s. ilə məşğul olmuş nəslə mənsubluğunu, aidliyini ifadə edən etnonimlər əmələ gətirilir (28, s. 100-101).

Dərvişlər həmin kəndin əsasını qoymuş nəslin adından yaranmışdır. Nəsil isə orta əsrlərdə sufi təriqətinə mənsub olan dərviş titulundan və burada mənsubluq əlaməti daşıyan -lər şəkilçisindən ibarətdir.

Tədqiqatçılar «dərviş» komponentli yer adlarının yaranmasına belə aydınlıq gətirirlər: «...Dərviş sözü ilə bağlı çoxlu toponim Səfəvilər dövləti vaxtında təkyələrdə və zaviyələrdə məskunlaşmış dərvişlərə müəyyən torpaq sahələri bağışlanması ilə əlaqədardır. Orta əsrlərdə Türkiyədə də çoxlu dərviş ordeni vardı. Başlarına yaşıl rəngli əmmamə qoyan bu dərvişlər özlərilə bəzən uzunluğu 20 metrə çatan kağızda seyid nəslindən olduqlarını göstərən şəcərə gəzdirdilər» (15, s. 234).

Leksikoqrafik mənbələrdə dərviş qapı-qapı gəzərək, yaxud meydançalarda adamları başına yığaraq peyğəmbərə, imamlara, Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş qəsidələri oxuyub pul yığan, yoxsul, sufi təriqətlərindən birinə mənsub olan adam kimi izah olunur (31, s. 144).

Biz də belə fikirdəyik ki, Dərvişlər oykonimi həmin kəndin əsasını qoymuş, sonra nəsil kimi formalaşmış dərviş sözünə kəmiyyət bildirən-lər şəkilçinin əlavəsi ilə yaranmışdır. Nəsil isə öz adını artıq qeyd edildiyi kimi, orta əsrlərdə sufi təriqətinə mənsub olan dərviş titulundan almışdır. Dərvişlər adındakı -lər şəkilçisi burada həm də əlavə leksik-semantik mahiyyət kəsb edərək mənsubluq, aidlik əlaməti də bildirir.

H. Mirzəzadə -lar (-lər) haqqında yazır ki, bu qeyri-müəyyən say məfhumu ifadə edən cəm şəkilçisi eyni zamanda sifət, say və qismən isim köklərinə artırılmaqla onların substantivləşməsinə kömək edir. Yer, əlamət, keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə daşıyan və subyektlə əlaqədar bir məzmun əmələ gətirir (58 a, s. 63).

Düdəngə. Bu anomastik vahid bir çox halda İran (fars) mənşəli söz kimi izah edilir. Məsələn, mənbələrin birində yazılır: «İran dillərindəki dü (iki) və dəngə (məhəllə, şəhərin hissəsi) sözlərindən ibarət olub, «iki məhəlləli kənd» mənasındadır (8, s. 205).

Düdəngə sözü ilə eyni mənşədən olan Dudanki (Göyçə mahalında kənd) adını izah edən B. Budaqov və Q. Qeybullayev qeyd edirlər ki, fars dilində du- iki, dəngə-məhəllə, oba deməkdir (15, s. 241). Həmin mənbə bir daha qeyd edir ki, dəngə «məhəllə», «oba», «kənd» mənasındadır (15, s. 367).

Q. Qeybullayev İ. V. Savinanın fikrinə əsaslanıb, Düdəngə sözünü fars mənşəli hesab edir du-«iki», dəngə-«kvartal», «şəhərin hissəsi» mənasında olduğunu qeyd edir; (52, s. 104). İran toponimiyasında düngə «məhəllə», «şəhərin bir hissəsi», «şəhərin altında bir hissəsi» mənasındadır (16, s. 58).

Yeni tədqiqatlarında N. A. Abelovun fikirlərinə istinad edən B. Budaqov və Q. Qeybullayevin belə bir qeydi diqqəti çəkir ki, Düdəngənin ikinci komponenti olan dəngə sözü Azərbaycan dilinə məxsus olub, «nəsil», «məhəllə», «bir qrup qohum adamın yaşadığı yer» mənasındadır. XIX əsrdə Azərbaycanda düngə həm də müəyyən ölçüdə torpaq sahəsini ifadə edirdi və bu da «düngəyə məxsus ərazi» mənasını verirdi. N. A. Abelov yazır ki, hər bir maldar el qohum və obalardan, hər düngə isə bir-birinə qan qohumluğu olan ailələrdən ibarətdir. Belə kiçik qohum ailələr qrupun başçılarının adları ilə adlandırılır (16, s. 58).

F. Rzayev Düdəngə və Diyadin yer adlarının eyni mənşədən törəndiyini qeyd edir. Onun fikrinə görə hər iki ad tudin tayfa adından yaranmışdır; Düdəngə «Şanlı tudinlər» mənasındadır (70 s. 168). Bu fikir o qədər də əsaslandırılmadığından inandırıcı görünmür.

Qeyd edək ki, hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində ümumişlək səviyyədə dönəcək, döngə (tin, dalan) sözləri işlənir (55, s. 150). Bu söz Naxçıvan dialekt və şivələrində dönək (Babək rayon Qaraçuq kəndi), Ordubadda təng (döngə, dalan-Dəstə kəndi) şəklində işlənir (62, s. 232 və 256).

Dəngə sözü Sabirabad, Göyçay rayonlarının dialektində «kənd məhəlləsi» mənasında işlənən leksik vahiddir (5, s. 183).

Dilçilər müəyyən etmişlər ki, ng səs birləşməli sözlər fars mənşəlidir (35, s.131). Təng sözü fars dilində bir neçə mənada, o cümlədən «dar, darısqal» anlamındadır (31, s. 619).

M. Kaşqarlı «Divanı»nda verilən dön (mək) sözü «tön» şəklində işlənən qədim sözlərimizdəndir (42, IV, s. 645). Onu da qeyd edək ki, «Divan» da – ge şəkilçisinə də rast gəlmək olur (yenə orada, s. 646). Düzdür burada həmin şəkilçi leksik deyil, qrammatik funksiya daşıyır. Dəngə sözündəki ng səs birləşməsi söz kökünə (dön)-gə şəkilçisinin birləşməsindən yarandığından fars dilinə aidiyyəti yoxdur.

Sifət düzəldən – gə şəkilçisi qeyri – məhsuldardır. Azərbaycan dilində isim düzəldən şəkilçi kimi tanınan. – gə şəkilçisi çox nadir hallarda təyin əvəzliyi öz sözü ilə birləşərək sifət yerində işlənir (58 a, s. 81).

Beləliklə, Dündəngənin birinci komponentini İran (fars) elementi kimi götürsək, adın izahını belə vermək mümkün olar: «iki dəngə», «iki dəngədən ibarət kənd».

Ələkli. Azərbaycan toponimiyasında -lı, -li, -lu, -lü leksik şəkilçisi ilə düzələn yer adları çoxluq təşkil edir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə Azərbaycanda 1060 kənd adı həmin şəkilçilərin iştirakı ilə yaranmışdır (30, s. 201).

Bəzi mənbədə oykonimin kəndin əsasını qoymuş nəslin adından yarandığı qeyd olunur (16, s. 60). Bu fikir Azərbaycan toponimlərinə aid ensiklopedik lüğətdə bir az tərəddüdlə olsa da öz əksini tapmışdır: «Yaşayış məntəqəsini çox güman ki, ələkli nəslinə mənsub ailələr saldığı üçün belə adlanmışdır (8, s. 213).

Nəsil, tirə adlarının yaranmasında -çi⁴, şəkilçisi daha aktiv rola malikdir. Düzdür, -lı⁴, şəkilçisi Azərbaycan

toponimiyasında geniş funksiyaya malikdir. Onun bir funksiyası da müəyyən kənd, şəhər, ölkə adına qoşularaq həmin yerin köhnə yaşayış məskənlərindən köçüb gələnlərin saldıği yeni yaşayış məntəqəsi olduğunu göstərməsidir. Vaxtilə qərbi Azərbaycanda İrəvan əyalətinin Karbi və Zarzəmin nahiyələrində Ələkli kənd adları qeydə alınmışdır. Dağıstan əyalətinin Andi dairəsində olan Alak (ələk – A. İ.) kənd və dağ adları ilə eyni mənada olması (15, s. 248) belə fikrə düşməyə imkan yaradır ki, Şərurdakı Ələkli kəndinin əsasını Dağıstandan Qərbi Azərbaycana, oradan da ərazicə yaxın olan Şərura gəlib məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Mənsubluq bildirən - li şəkilçisi Ələk adına artırılaraq Ələkdən olanlar mənasındadır. Vaxtilə müxtəlif səbəblərdən, xüsusən qan davalarından baş götürüb uzaq yerlərə köçənlər çox olurdu.

Ələk (ələh) sözünün türk dillərində müalicə əhəmiyyətli mineral bulaq» mənasında olması fikri (15, s. 120) belə düşünməyə əsas verir ki, Dağıstandakı Ələk kənd və dağ adları ola bilsin ki, bununla əlaqədar, yəni orada mineral bulağın olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Tarixi qaynaqlarda belə məlumatlara rast gəlmək olur ki, əsasən Naxçıvanda və qismən İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ən böyük tayfa Kəngər idi. Bu tayfa birləşməsinin xeyli qolları (Yurdcu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Qarabağlar, Cəmşidli, Qızılqışlaq, Qurtlar, Əlixanlı, Bəydi-li və s.) var idi ki, onlardan biri də Əli Əkbərli idi (bax: 15, s. 91-92). Belə ehtimal etmək də olar ki, Əli Əkbərli qolunun yerləşdiyi yer danışıqda Ələkli formasına düşmüşdür. Çünki həmin qolun adına başqa cür rast gəlinmir.

F. Rzayev Ələk kökünün «ağ hun» ların kayı qolundakı lək tayfa adından yarandığı fikrini irəli sürür (70, s. 191).

Kayı/qayı türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasını M. Vəlili (Baharlı) belə təsvir edir:» 13-cü əsrin ortalarında,

İranda hakimiyyət moğollardan olan hülakilərə keçdikdə, Hülakü İranda öz mövqeyini bərkitmək üçün 200 min türk ailəsini köçürüb İranda məskunlaşdırmışdı. O ailələr bir müddətdən sonra Azərbaycana köçdülər. Bu türklər Qayı adlanan xüsusi türk tayfasıdır. Ağ hunların övladları hesab olunurlar, əvvəllər Qərbi Türkünstanda yaşayırdılar. Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlar idi: Qacar, Əfşar, Zülqədər, Çoban, Baharlı, Padar, Ustacallı, Lək, Xəlilli, Sorsor, Şəfəq, Usallı, Zəngənə, Armalı, və qeyriləri (77, s. 48).

Bəzi mənbələrə əsaslanan F. Rzayev bu gün hələ də Orta Asiyada və Sibirdə Ələqçin türk tayfalarının mövcudluğunu təsdiq edir (70, s. 191). Araşdırmalar bəlli edir ki, çin sözü türk dillərində «qüvvətli», «igid» deməkdir (Elçin, yəni «elin igidi» sözü antroponim kimi indi də dilimizdə işləkdir).

B. Rəsulov Ələkli adının «çörəkli, unlu, dənli» mənasında olduğunu qeyd edir (68). Bu, sırf xalq etimologiyasına söykənən izahdır.

Beləliklə, məlum olur ki, istər rus topoqrafçılarının Dağıstanda qeydə aldıkları Alak, istərsə də Şərurdakı Ələkli kəndinin adı Ələk (Ələqçin) etnonimi əsasında yaranan etnooykonimlərdir.

Xanlıqlar. Bu oykonimi də tədqiqata az cəlb olunan hesab etmək olar. Son zamanlar qədim Şərur oykonimlərini tədqiq edən F. Rzayev Xanlıqları Kəngər tayfa adından yaranan etnooykonim hesab edir (70, s. 169). Müəllifin fikrinə görə «kanqlı» sözündə k-x səsdəyişməsi, ng – sağırnun qovuşuq səsin tək «n» ilə yazılışı və - lar şəkilçisinin artırılması Xanlıqlar adının yaranması ilə nəticələnmişdir.

İ. S. Məlikov «-ğar, qara formantlı etnonimlər haqqında» adlı məqaləsində (Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı, 1987, s. 98-100) yazır ki, kəngər etnonimi kanqar şəklində qədim türk tay-

falarından birinin adını bildirmişdir. Bu etnonimdəki qar elementi qədim türk dillərində xalq, kütlə, tayfa mənalarında işlənən qara sözü ilə eyni mənşəlidir, kann isə, ehtimal ki, tayfa adıdır. Azərbaycan ərazisindəki Xanlar xan mənəsində deyil (səh 99-100).

Qısaca qeyd edək ki, Xanların bir toponim kimi kəngərlərə də adidiyyatı yoxdur. Rayon mərkəzi olan Xanlar şəhəri peşəkar inqilabçı Xanlar Səfərəliyevin şərəfinə belə adlandırılmışdır. F. Rzayev də Xanlıqlar kənd adının «xan sözü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını yazır (70, s. 169).

Əlbəttə, Oğuzların, həmçinin oğuz etnonimlərindən biri olan Kəngərlərin Naxçıvanda məskunlaşması danılmaz faktlardandır. Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, 24 oğuz boyundan 17-si Azərbaycanda məskunlaşmışdır (52, s. 51).

Tədqiqatçılar daha çox «qanlı» komponentli toponimləri kəngərlərlə bağlayırlar: Qanlıkənd, Bozalqanlı, Qaraqanlı, Divarqanlı (52, s. 54). Oğuz etnonimlərindən yaranan saysız - hesabsız nəsil, tirə, tayfa adları sırasında xanlıqlar adına rast gəlmək olmur. Toponimika sahəsində ciddi tədqiqatçılardan B. Budaqov və Q. Qeybullayev belə fikrindədirlər ki, xanlıqlar Naxçıvan xanlarına məxsus kəndlərdir. «Xana məxsus, xanlıq kənd» mənasındadır (16, s. 68).

Digər bir mənbədə oxuyuruq: «Yaşayış məntəqəsi Xanlıq adlı yerdə salındığına görə belə adlanmışdır. Yerin Xanlıq adlanması isə onun keçmişdə Naxçıvan xanlarına məxsus mülk olması ilə bağlıdır (8, s. 493). Ümumiyyətlə, Xanlıqlar toponimi «xanlıq yeri, sahəsi, ərazisi» kimi yozulur. Xanlıqlar sözü şifahi danışıda Xanlıq kimidir. Yerli ziyalılardan tarixçi B. Rəsulov yazır ki, Xanlıqlar Naxçıvan xanlığının dövlət təsərrüfatı olmaqla xanlığın xəzinəsi üçün xidmət etmişdir (68). Sözdəki -lar şəkilçisi kəmiyyətdən çox aidlik, mənsubluq bildirir. Bundan əlavə, mən-

bələrdə oğuzların tərkibində xandaq etnoniminin olduğu və oğuzların tərkibində Zaqafqaziyaya gəldikləri haqqında məlumatlar vardır (52, s. 67). Qubadlı və Dəvəçi rayonlarındakı Xandək (Xəndək) oykonimləri həmin etnonimin adı ilə əlaqədardır (bax: 52, s. 67; 8, s. 492, 501).

X əsrdə Orta Asiyada Çu çayının vadisində və Talas Alatausu ərazisində yaşamış və sonra səlcuq oğuzlarına qoşulmuş Xandək tayfasının izi toponimlərdə qalmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Şəki əyalətində Kandək, Gürcüstan ərazisində Aşağı Xandək və Yuxarı Xandək adlı kəndlər var idi (8, s. 501).

Xanlıqlar oykoniminin xandək etnonimindən yaranması ehtimalı daha çoxdur. Zənnimizcə xandək sözünün substantivləşməsinə kömək edən -lar şəkilçisi sözə artırılmaqla xandək etnonimi Xandəklər məkan adı kimi formalaşmışdır.

Xanlıqlar kənd adı 1728-ci ildə qeydiyyatına alınmışsa (70, s. 169), onda hələ Azərbaycanda ayrı-ayrı xanlıqlar mövcud olmamışdır.

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda xanlıqlar (10-dan çox) meydana gəlmişdi (7, x. s. 51). Naxçıvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı (7, VII s. 176).

Ola bilsin ki, Xundəklər adı «xanlıq yeri» anlamındakı Xanlıqlar formasını Naxçıvan xanlığının yaranmasından sonra almışdır. Çünki «xanlıq yeri» anlayışı xanlıq feodal dövlətindən əvvəl yaranma bilməzdi.

İbadulla. Əksər tədqiqatçılar (B. Budaqov, Q. Qeybulayev, A. Bağirov və b.) bu oykonimi antroponim səciyyəli hesab edirlər. Oykonim kəndin əsasını qoymuş şəxsin adındandır (16, s. 72). A. Bağirovda bu fikri müdafiə edir: «Bu ad antroponim səciyyəli oykonimdir. Şübhə yoxdur ki, kəndin əsası İbadulla adlı şəxs tərəfindən qoyulduğu üçün kəndə bu ad verilib (9, s. 62).

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində də qeyd olunur ki, kəndi vaxtilə İbadulla adlı şəxs saldığına görə onun adını daşıyır (8,s. 245). Lakin tədqiqatçılardan F. Rzayev İbadulla kənd adını etnooykonim kimi izah etməyə cəhd edərək, onun «bəydilli» türk tayfa adından yarandığını ehtimal edir. O yazır: «İlk baxışda oykonimin adı şəxs adına - antroponimə bənzəsə də fikrimizcə, bu adın tərkibi təhrifə uğramış və sözün əvvəlinə «i» samiti (oxu: saiti – A.İ.) sonradan artırılmışdır... İbadulla məntəqə adının Badilli-bəydilli türk tayfası adından formalaşdığını doğru və mümkün hesab edirik (70, s. 165).

Bizcə, İbadulla kənd adı antroponim mənşəli oykonimdir. Ərəbcə «Allah bəndələri» mənasını (31,s.229) verən İbadulla şəxs adından – antroponimdən yaranmışdır. İbadulla kəndi eyni adlı adamın adı ilə bağlı olmuşdur.

Keştaz/Çəmənli. 01mart 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən «Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündəki qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» təsdiq edilmişdir. Həmin Qanunla Dərvişlər kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindəki Keştaz kəndi Çəmənli kəndi, Sovetabad kəndi Arpaçay kəndi adlandırılmışdır (bax: 63).

Keştaz adının dəyişdirilməsi daha çox onun qeyri-şəffaf toponimlərdən olması ilə əlaqədardır. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan toponimiyasının birinci komponenti kimi işlənən, keş, koş, qoş formalarını qədim türk dillərindəki «düşərgə», «yay evi» və «təpə» mənalarında olan koş sözündən yarandığı fikrini irəli sürürlər (56, s. 24).

T. Əhmədov Keştaz oykonimini oronimdən törəmə hesab edərək yazır: «Oronim isə türk mənşəli keş və taz hissələrindən ibarətdir. Toponimin I komponenti dialekt və şivələrimizin bəzilərində «iki dağın arasından su axan yer»,

«dərə, kiçik arx, iki dağın arasından axan kiçik çay» mənasında işlənmiş keş sözü ilə ifadə olunmuşdur (28, s. 58-59). Müəllif adın II komponentini bir sıra türk dilləri və abidələrindəki «daş; dağın zirvəsi» mənasındaki tös//tas sözü ilə bağlandığını qeyd edir (yenə orada, s. 59).

Qeyd etmək lazımdır ki, keş sözü «iki dağın arasından su axan yer» mənasında Azərbaycan dialekt və şivələrinin şimal qrupunda (Quba) işlənir (5, s. 254). Cənub dialektində müstəqil leksik vahid kimi bu sözə rast gəlinmir.

Keştaz adının mənşəyi qaynaqların birində belə açıqlanır: «Türk dillərindəki köş (elat düşərgəsi) və qədim türk mənşəli tas (daş, qaya, bəzən, «dağ zirvəsi») sözlərindən ibarət olub «elat düşərgəsi olan dağ, qaya» mənasındadır (8, s. 283).

Bu izah oronimlər üçün xarakterikdir. Kənd düzənlikdə yerləşir, heç bir dağla əlaqəsi yoxdur. Tas sözünün türk dillərində «qaya» mənasında işləndiyini B. Budaqov və Q. Qeybullayev də təsdiq edir (15, s. 149). Hətta kas sözü də qədim türk dillərində «dağın irəliyə çıxmış hissəsi» (Azərbaycan dilində dağın qaş) mənasında işlənmişdir (15, s. 407). Bəzi toponimlərdə «xoş» sözü fəal yer tutur. V. İ. Savina səhv olaraq onu fars dilindəki «xoş» (xoşagələn) sözü ilə əlaqələndirir. Əslində «xoş», «qoş» qədim türk mənşəlidir («qoşun» sözündə də iştirak edir) -köç, maldar el, onun düşdüyü düşərgə, saldığı yer və s. deməkdir. Şimali Azərbaycanda Xoşkeşin, Xoşcabanlı, Keş Qutan, Keştən (Koşdək adından), Keştaz (Koştaz), Dağıstanda Xoşmənzil və s. adları bu sözdəndir (14, s. 195).

F. Rzayev Keştaz oykoniminin Keş/kaş tayfa adından və taz/tuz «düzənlik» sözlərinin birlşməsindən yarandığını və «Kass düzü» mənasını verdiyini qeyd edir (50, s. 60). Müəllifə tamamilə haqq qazandırmaq olar. Lakin zaman keçdikcə buralara digər türk tayfaları, elləri də gəlmişdir.

Bunlardan biri də keşlə eli olmuşdur ki, onun izləri də toponimlərdə qalmaqdadır (Bakı yaxınlığındakı Keşlə yaşayış məntəqəsi, Cənubi Azərbaycanda Keşlə kəndi və s.) E. V. Sevortiyanın lüğətinə əsaslansaq toz, tuz sözü qədim türk dillərində «düzən» mənasındadır. Deməli, bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq yaranan Keştaz - «Keşlə elinin düzü» anlamında da ola bilər.

Digər tərəfdən Azərbaycan toponimiyasında geniş yayılan «qışlaq» elementini də unutmaq olmaz. Adətən maldar elin qışladığı yerlər «Qışlaq» sözü ilə ifadə olunmuşdur. Hətta bəzi tədqiqatçıların (V. İ. Savina) Keşlə adını da qışlaq/keşlaq sözü ilə əlaqədar izahına rast gəlmək olur. İran dillərinə keçən qışlaq sözü onlarda «keşlak» formasında işlənir. Keştaz adını bu cür yozumu (Maldar elin qışlaq yeri -qışlaq düzü) üzərində də dayanmaq olar. Göründüyü kimi, Keştaz sözünün mənşəyini qətiləşdirmək o qədər də asan deyil. Bəlkə bu səbəbdən Toponimiya komissiyası onun adının dəyişdirilməsini məsləhət bilməmişdir.

Şərur ərazisində məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri də xələclər olmuşdur. Xələclərin bir tirəsi Çəmənli adlanırdı. M. Avdeyevin verdiyi məlumata görə XIX əsrin ortalarında çəmənliklər Mil-Qarabağ düzlərində yarımköçəri həyat keçirmişlər (28, s. 88). Ağdam və Laçın rayonlarındakı Çəmənli kənd adları da sonradan oturaq həyata keçən həmin tirənin adını daşıyır (8, s. 535-536). Mənbədə (38,s.78) İrəvan əyalətinin Şərur nahiyəsində kənd adı kimi qeyd olunmuşdur. Oykonimin indiki adla bərpasında heç şübhəsiz qeyd olunan amilin rolu olmuşdur.

Belə bir ehtimal da var ki, Keştaza Çəmənli adının verilməsində kənddə çəmən sahələrinin çox olması səbəb olmuşdur. Əslində Arazqırağı kəndlərdə bu əlamət çoxdur. Şərur dialektində çim sözü işlənir. Türkcə çim «torpağın kökləri bir-birinə sarılmış, sıx ot bitkiləri bitmiş üst qatı,

təbəqəsi mənasındadır (50, s. 78) ki, həmin kəndlərdə bu əlamət indi də vardır. Bizcə, Çəmənli adının etnooykonim kimi qəbul olunması daha doğrudur.

Kosacan. Bəzi tədqiqatçılara görə, XIII əsrdə Türkiyə ərazisində monqolların dağıtdığı Kusakan şəhərindən gəlmiş ailələrin gətirdiyi addır (8, s.299). Şərurdakı Kosacan və Zəngilan rayonundakı Kusakan kəndlərinin adları orta əsrlərdə əhalinin hərəkəti ilə Anadolu yarımadasından (Trabzon əyalətində) Kusakan mahal adının gətirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Kusakan şəhərindən bəhs edən səyyah Klavixio yazır ki, onu tatarlar dağıtmışlar. Ehtimal ki, məhz bundan sonra əhalinin bir qismi Naxçıvana köçmüşdür (16, s. 76-77).

Kosa tərkibli yer adları Ağdam, Qazax, Lerik, Lənkəran və s. yerlərdə də Kosalar kimi mövcuddur. Tədqiqatçılar Kosalar toponimini XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanı Mehdiqulu xana mənsub xəlifəli tayfasının kosalar tirəsinin adı ilə əlaqələndirirlər (8, s. 299). Mənbələrdə kosalı türk tayfasının da adı çəkilir (12, s. 404; 153, s. 306). Alimlərimizdən

A.Axundovun fikrinə görə, Azərbaycandakı oykonimlərin bir hissəsi yerli əhalinin xarici görünüşü, mənşəyi və dini rütbələri və s. ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. O, Kosalar oykonimini yerli əhalinin xarici görünüşünə görə belə adlanması qənaətinə gəlmişdir (3, s. 46). Kosacan Kəndinin yaşlı əhalisinin söylədiyinə görə kəndi kosa ləqəbli Canı adlı bir nəfər saldıqına görə kənd belə adlanmışdır. Xalq etimologiyasına əsaslanan bu izahın həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu söyləmək çətindir və bu, xeyli araşdırma tələb edir.

F. Rzayev Kosacan adının mənşəyini kass türkləri ilə izah edir. Onun mülahizəsinə görə oykonim tərkibcə üç hissədən ibarət olmaqla kos/koç/kaş e.ə. III minillikdən fə-

aliyyəti qeyd alınan kaş türk tayfa adından və ac/ak - «uca» «ucalmaq», eləcə də onun as/es fonetik paraleli ilə «müdirik», «zəkali» sözlərindəndir. Sözün sonundakı «an» komponenti mənsubluq bildirən şəkilçi olub, oykonimi «müdirik kaslara məxsus yer» kimi mənalandırır. Etimoloji təhlilin nəticəsi olaraq söz «kasların yeri» kimi III növ isim kimi birləşməyə uyğundur (70, s. 59).

Kosacan adında, görünür, kas izi qalmaqdadır.

Kürçülü. Bu ad uzun illər tələffüzdən görütürlərək Kürdçülü kimi yazılmışdır. Lakin bu adın kürd etnonimi ilə heç bir əlaqəsi olmadığından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 mart 2003- cü ildə imzaladığı «Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» ilə kəndin adı Kürçülü kimi bərpa olunmuşdur (63).

Bəzi mənbələrdə Kürdçüllü kimi qeyd olunan adın mənşəyi haqqındakı məlumatlardan aydın olur ki, kəndin əsl adı Çüllü olmuşdur. Digər eyniadlı kəndlərdən (Ağdam və Cəbrayıl rayonlarında, habelə Cənubi Azərbaycan ərazisində, Arazın sağ sahilində) fərqləndirmək üçün yaxınlıqdakı Kürdkəndin (Kürkəndin-A.İ.) adı ilə Kürdçül -lü, yəni «Kürdkəndin yanındakı Çüllü kəndi» adlandırılmışdır (8, s. 309). Kürçülü adındakı ikinci komponent açıq-aşkar göründüyü kimi, türk mənşəli çul/çüllü etnonimini özündə əks etdirir. Bu türkmənşəli etnonim haqqında qaynaqlarda xeyli məlumat vardır. Filologiya elmləri namizədi Y. Səfərov «Çol/Çul soyları və Boyəhməd etnonimi haqqında» adlı məqaləsində (74) bu barədə ətraflı məlumat verdiyindən yeri gəldikcə, ona istinad etməyi lazım bildik.

Kökü çol-çulla bağlı etnonimlərə Azərbaycan ərazisində çox təsadüf olunur. Ağdam rayonundakı Çüllü adlı iki

yaşayış məntəqəsi, Çola dağı, eləcə də Şərur rayonundakı Kürçülü kənd adı buna misal ola bilər.

Çullu kəndi XVIII əsrdə mövcud olmuşdur. Kürd tayfaları Naxçıvana XIX əsrin əvvəllərində İran və Türkiyədən gəlmədirlər. Tarixçi Mirzə Camal XVIII əsrdə Qarabağda Çol/ Çul soylarının məskunlaşdıqları mahal haqqında məlumat vermişdir. Çulu, bəzi məlumatlarda Suldur adlanan mahal Qarabağ yaxınlığında yerləşirdi. T. M. Musəvinin Aran, Muğan və Şirvan tarixi ilə bağlı tədqiqatından görünür ki, bu kəndlərdən biri Çuldur adlanırdı. Cəbrayıl rayonundakı müasir Çullu kəndi də bunlardan biridir. İranda Sulduz adlı mahal indi də var. XIX əsrin sonuna qədər Zəngəzur qəzasında da bu etnonimin adını daşıyan kəndlər olmuşdur (74).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, F. Sümer suldu-su monqol ünsürü hesab edir (75, s. 155). Bu fakta əsaslanaraq, belə fikir söyləmək olar ki, İrandakı Sulduz mahal adı monqol yürüşləri nəticəsində yaranmışdır və çollarla əlaqədar olmaya bilər.

Y. Səfərovun məlumatına görə, orta əsrlərdə daha çox Çullu, Çuldur adlanmış soyların Naxçıvanda məskunlaşması ilə əlaqədar tarixi rəvayətlər də çoxdur.

Bir çox tarixi qaynaqlarda, o cümlədən məşhur «Dərbəndnamə» əsərində çol/çul soylarının adı tez-tez çəkilir. Çolların vilayəti bizim eramızın IV-V əsrlərində Dərbənd yaxınlığında Çol, yaxud A. Bakıxanovun yazdığı kimi, Sul adlı şəhər olmuşdur. Tarixi məlumatlardan görünür ki, müxtəlif dövrlərdə bu soyların adı Sul, Sullar, Çullar şəklində işlənmişdir. Sözüün əski variantı isə Çoldur.

Görkəmli türkoloq V. V. Bartold Çolun qədim oğuzlarda nəsil, tayfa olduğunu sübut etmişdir. M. İsmayılovun mənbə və tədqiqatlara əsaslanan məlumatından aydın olur ki, Çol/Çul soyları eradan əvvəl Monqolustan ərazisindən

Aral dənizi sahilinə, oradan Qərbə, Xəzər dənizinin şərq sahillərinə, sonra isə Şimala hərəkət etməklə öz dövlətini yaratmışlar. Onların Azərbaycana gəlməsini mənbə və tədqiqatlar bizim eramın əvvəllərinə aid olduğunu göstərir.

Q. Voroşil Bizans, Suriya, gürcü, erməni mənbələrinə və alban tarixinin məlumatlarına əsaslanaraq göstərir ki, Albaniya ərazisində türk soyları artıq bizim eramın V əsrində başlıca olaraq oturaq həyat tərzini keçirirdilər. Albaniyanın əhalisi də sürətlə artırdı. Artım və mədəni yüksəliş proseslərinin əsas səbəbi Azərbaycanın şimal rayonlarından «gəlmə» ilə yerli türk tayfalarının kütləvi qaynayıb qovuşması idi. Eramızın əvvəllərində Albaniya ərazisində yaşayan hun, Sabir/Suvar, Oğuz, Qıpçaq türk tayfaları kimi xalqımızın etnogenezində az-çox dərəcədə iştirak etmişlərdən biri də Çol/Çul soyları olmuşdur. Ölkənin mədəni yüksəlişində bu tayfa birliyinin öz yeri var idi. Belə ki, Albaniyada xristian dini mərkəzi bir müddət onların Çol şəhərində yerləşirdi.

Qədim mənbələrdə «Oğuz yüzilliyi» deyilən dövrü V.V. Bartold, M. Təhmasib bizim eramın VII əsrinə aid edirlər. Ərəb dilli qaynaqlara söykənən tədqiqatlardan görünür ki, VII əsrdə başdan-başa güclü siyasi və hərbi ittifaqa malik türklər ölkəsi sayılmış Albaniya-Arranın belə tayfa birliklərindən biri də Çol soyları olmuşdur. Ölkənin danışdığı dili türk-Azərbaycan dili imiş. Eramın bu əsrinə qədər Azərbaycan dili o qədər yüksəlmiş ki, (xüsusən qafiyəli şifahi şer dili) bunun təsiri ilə erməni dilinin qrammatik quruluşu dəyişmişdir (74).

M. Seyidov özünün «Azərbaycan – erməni ədəbi əlaqələri» kitabında erməni dili mütəxəssisi H. Acaryanı köhnə erməni dili ilə yeni erməni dilinin qrammatik quruluşu arasındakı fərqi mövcudluğunun çox düşündürdüyünü qeyd edərək yazır ki, o, uzun illər boyu, yəni azı 1906-cı ildən

1956-cı ilədək bu məsələnin səbəbini axtarıb tapmağa çalışmışdır (71, s. 94). M. Seyidov, H. Acaryandan çox maraqlı bir sitat verir: «Erməni dilinin strukturundakı dəyişiklik nədən törənmişdir? Niyə erməni dili strukturuna, quruluşuna görə öz əhatəsində olan və onu işğal edən dillərə-latinçaya, yunancaya, fransızcaya, ərəbcəyə assoricəyə və hətta kürdcənin strukturuna, quruluşuna uyğun ola-ola birdən-birə bunlardan uzaqlaşır və türk-tatar dillərinin strukturuna oxşayır?» (71, s. 94).

Erməni dilinin quruluşundakı dəyişikliyi H. Acaryan VII əsrin tarixçisi Hovhannes Mamiqonyanın, XI əsr şairi Nareqasinin dilində müşahidə edərkən təəccüblənir (yenə orada).

Türkdilli qəbilə birləşmələri silsilələrinin Qafqazda, o cümlədən Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda), eləcə də indi Ermənistan adlanan ərazidə eradan qabaq IV-III əsrdə və daha əvvəllər yaşadıklarından VII əsrə qədər türk dilləri erməni dilinin qrammatik quruluşunu dəyişmişdir və burada tarixi baxımdan təəccüb doğura biləcək bir əsas yoxdur (71, s.95).

H. Acaryanın tədqiqatından aydınlaşır ki, Zaqafqaziyada , o cümlədən Ermənistan adlanan indiki ərazilərdə eradan əvvəl və ya eranın ilk əsrlərindən yaşayan türklər tədriclə erməni dilinə həsr etmişdir (71, s.96). Hər halda bu, güclü fakt qarşısında erməni etirafıdır.

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara görə , Çul/Çol bizim eranın V əsrində yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır. V əsrin erməni tarixçiləri Egışe Favstos Buzand və Aqafongel türk tayfalarının şimaldan Azərbaycana gəldiyini qeyd edərək, Çol/Çul mağarasının adını tez-tez çəkirlər. Çul o zaman Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi. K. M. Trever S.T.Eremyana istinad edərək göstərirdi ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində, Samurun mənbə-

yindən cənubda V əsrdə Çor, Çul adlanan ərazidə məskən salmışdılar (58, s. 62-63).

Tarixi faktlardan məlum olduğu kimi, vaxtilə güclü birliklər yaradan Çollar sonrakı dövrlərdə yeni nəsil və qollara ayrılaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə yayılmış, dəyişmiş, etnik adını toponimlərdə qorumuşlar. Bir sözlə, milli tarixi ərazimizdə etnik adını əbədiləşdirmiş Kürçülü sözü eyniadlı soyun keçmişini, tarixi yolunu araşdırmağa imkan verən mənbələrdən biridir.

Bəzi mənbələrdə türkmənşəli çol tayfasının II əsrdə hunların tərkibində gələrək Qafqazda məskunlaşdığı qeyd edilir (8,s. 543).

Kürçülü adının birinci komponenti olan kür sözünün türkmənşəli qurd etnonimindən yaranması fikri vardır (16, s. 78). İ. Şopenin verdiyi məlumata görə, XIX əsrdə qurd Kəngərlərin tayfalarından birinin adı idi.

Bəllidir ki, qədim türk tayfaları içərisində tana, kərğa, kuşi (quşçu), kuerçi, kurt (qurd), ilan və başqa tayfalar olmuş və onların müəyyən hissələri müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycana gəlmiş, bu ərazidə məskunlaşmışlar (56,s.99).

Lakin iki etnonimin (qurd və çol) bir kənd adını ifadə etməsini doğru hesab etmirik. Kürçülü adının birinci komponenti olan kür sözü türk dillərində «qüvvətli» «sürətli», «məğrur» sözündən ibarətdir. (73, III s. 106). Ona görə də belə qəbul etmək olar ki, kür sözü oykonimin tərkibində çol/çul etnoniminin təyini kimi iştirak edərək «məğ-rur çullar» anlamına gəlir.

N. Əsgərov çol/çul toponimlərini geniş şəkildə tədqiq etmişdir (33,s. 303-311). Müəllif tədqiqatını yekunlaşdıraraq yazır ki, Çol-Çul-Sul oniminin «su», «çay» kimi izahı daha elmidir (33, s. 311).

Çol sözünün mənşəyinə toxunan Q. Voroşil onun türk mənşəli söz olduğunu və «dərə», «qaya» mənası daşdığını

göstərimişdir. Lakin tədqiqatçılardan F. Rzayev daha maraqlı mülahizə ilə çıxış edir: «Türk tayfa birlikləri içərisində çul, çula, çur şəklində olan bu tayfa süvari dəstələr vəzifəsini ifadə edib, «atlı» mənasındadır», - deyə qeyd edir (70, s. 195). Atın qədim türk həyat tərzində önəmli rolunu nəzərə alsaq, müəllifə, əsasən haqq qazandırmaq olar.

Qaynaqlardan məlum olduğu kimi, Orta Anadoluda cins atlar yetişdirilmiş. Bu faktı məşhur səyyah Marko Polo da qeyd etmişdir. F. Sümer yazır ki, xüsusilə Konya bölgəsindəki türk oymaqları, Qaraman oğulları və Osmanlılar dövründə də hər yerdə əl-əl gəzən atlar yetişdirməkdə davam etmişlər. Onlar əvvəllər vergilərinin yerinə at verdikləri üçün atçəkən adlanmışlar, atçəkən bəylərin nəslə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır (75, s. 187).

Z. F. Sümerin məlumatlarında bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən məqamlar çoxdur. Belə ki, əski və iç el şəklində formalaşan atçəkənlər içərisində, daha dəqiq desək, iç eldən olanlar arasında kürkçülü oymağı diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır ki, iç el Osmanlı dövründə bitməz-tükənməz bir insan qaynağı idi. Buradan qonşu bölgələrə hər əsrdə köçlər olmuş və iç eldən sonrakı əsrlərdə də mühüm köçlər baş vermişdir. Köçən oymaqların başında mələmənci, qara hacılı, kürkçülü və təkəlu obaları dururdu (75, s. 188-189). Ola bilsin ki, həmin kürkçülü obasından olanlar gəlib Şərurdakı indiki Kürçülü kəndində məskunlaşmış və adlarını da həmin oykonimdə saxlamışlar. Yəni yerli əhali onları öz adları ilə adlandırmışlar.

Kürkənd. Bu ad uzun müddət şifahi tələffüzə əsaslanaraq Kürdkənd formasında qeydə alınmış, 2003-cü ildə yuxarıda qeyd etdiyimiz qanunla əsl adı bərpa olunmuşdur. Adın Kürkənd formasını nəzər alan bəzi tədqiqatçılar belə güman etmişlər ki, oykonim kürd etnonimi və kənd sözlərindən yaranaraq «kürdlərin kəndi», «kürdlərə məxsus

kənd», «kürdlərin yaşadığı kənd» mənasını ifadə edir (8, s. 308; 9, s. 27). Əgər belə olsaydı kənddə kürdlər kompakt şəkildə yaşayardı (Dərəkənddə olduğu kimi). Lakin kənddə kürdlərin yaşadığı heç vaxt qeydə alınmamışdır.

Kürkənd adının Korakənd adından törənməsi haqqında da fikirlər vardır. Türk dillərində kora «qışlaqda gecələr mal-qaranın salınması üçün tikili» mənasındadır. Həmin mənanı bildiren Kora sözünə kənd sözü əlavə olunaraq Korakənd (Kürkənd) oykonimi yaranmışdır (15, s. 283).

Bizim fikrimizcə oykonimin birinci komponenti Kəngərlərin bir tireəsi olan qurd etnoniminin adını ifadə edir. Oykonim «Kurtlar kəndi» mənasındadır. Qurdlar qədim türk qəbilələrindən birinin adıdır. Qurd sözü «igid, cəngavər» mənasında anlaşılır (65, s. 70). Oykonimin ikinci komponentini təşkil edən «kənd» sözünün mənşəyi ətraflı şərh olunduğundan (37, s. 20 -21) bunun üzərində dayanmırıq. Təkcə onu qeyd etməyi lazım bilir ki, kənd sözü hazırda ümumişlək səviyyəsində bir söz olmaqla dilimizdə qədim dövrlərdən işlənir.

Qarxun. Türk məskənlərində geniş yayılan bu adı tədqiqatçılar yekdilliklə qədim oğuzların karkın adlı tayfasının adı ilə bağlayırlar. Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşqarlının müəyyən etdiyi 22 oğuz boyunun içində karkının adı çəkilmir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, karkın tayfa adını ilk dəfə F. Rəşidəddin M. Kaşqarlının göstərdiyi 22 oğuz tayfası adına əlavə etmişdir (28, s. 28-29).

F. Rəşidəddin Karkını Oğuz xanın üçüncü oğlu Ulduz xanın dördüncü övladı kimi təqdim edir və Karkın adının mənasını «yeməyi bol, xalqı doyuran» kimi şərh edir (69, s. 40). F. Rəşidəddinin məlumatına görə, Oğuz xanın altı oğlu varmış və onların da hər birinin dörd övladı (oğlu) olmuşdur ki, həmin oğlanların hər birinə ləqəb və ad veril-

mişdi. Onların qəbiləsindən olan hər kəs bu ləqəblə nəslin adıyla adlanırdı (69, s. 39-40).

Faruk Sümer oğuzlara həsr etdiyi dəyərli kitabında Rəşidəddin və Yazıçıoğlunun oğuz boylarına dair siyahısını vermişdir. Rəşidəddinə aid siyahıda Karkın (qarqın) adının mənası «çox və doyuran», Yazıçıoğlunda isə «ulu aş və doyurucu» kimi açıqlanmışdır (75, s. 217- 218).

Bu adın mənşəyini Qara hunlarla (quşanlarla) bağlamaq fikri də vardır (70. c. 185). Əlbəttə, qara hun etnonim adı fonetik cəhətdən Qarxun sözünə uyğun gəlir. Digər tərəfdən tədqiqatçı ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar və Oğlanqala abidəsində tapılan tikinti qalıqlarının e.ə. IX-VIII, VIII – VII, VII-VI əsrlərə aid edilməsini əsas götürərək həm də yaşayış məskəninə qədimliyinə görə adın mənşəyini hunlara bağlayır (70, s. 185).

Lakin bəzi mənbələrdə hunların Azərbaycana birinci dəfə olaraq gəlişi miladi tarixinin 222-ci ilinə aid edilir (77, s. 38). Qara hunların Quşan adlanması qədim türklərin səcdə etdikləri beş müqəddəs heyvandan birinin adı ilədir ki, onun adı elə quş imiş. «Quş»un quşan olması onun sonuna farsca cəmlilik bildirən «an» ədatının (şəkilçisinin-A.İ.) əlavə edilməsi ilə baş vermişdir (77, s. 39). M. Vəlili (Baharlı) bir ehtimal da irəli sürür: «Ehtimal etmək olar ki, quşan bir ərazinin adıdır. Bu sözü təhlil edərkən iki parçadan ibarət olduğunu görürük ki, biri «quş», digəri də «an» dır. Birincisi quş mənasında, ikincisi də məmləkət mənasında ola bilər. Ona görə də «quşan»ı, «quşlar yurdu» mənasında qəbul edə bilərik (77, s. 39). Bəşər tarixində çox görkəmli rol oynamış olan hunlar indiki türklərin ata-babaları hesab olunur. Hunlar haqqında Çin qaynaqlarında ilk məlumatlar eramızdan 20-24 yüz il əvvələ gedib çıxır (84, s. 138).

Bu barədə M. Vəlili də məlumat verir ki, hunlar Həzrət İsadən 20 əsr qabaq (hicrətdən 27 əsr irəli), əvvəl «to-kio»

və sonra «hiyon-yu», «huneğ-no», «heoneğ-no», «neun-no», «hun» və ya «hin» adlarıyla çinlilərə məlum idi (77, s.37). M. Vəlili qeyd edir ki, Ziya Gökalp hunların adını qun kəlməsindən çıxarır ki, bu da bir türk şivəsində, yəni Arğu şivəsində qoyun deməkdir. Qoyun isə türklərin beş müqəddəs heyvanından biridir. Buna görə Ziya Gökalp hunları Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türklərin babaları kimi qəbul edir (77, s. 40).

Hunların adı Çin qaynaqlarında «Hiunq-nu» şəklində ilk dəfə b.e.ə. 4-cü yüzilliyin axırlarında (b.e.ə. 318-ci ildə) çəkilir... «Hun» sözü də bu «hiunq-nu» ifadəsindəndir. Ancaq əski Çin heroqliflərinin ifadə etdiyi «hiunq-nu»nun hansı türk sözünün qarşılığı olduğu hələlik qəti şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bununla bərabər, gerçəyə uyğun belə bir ifadə var ki, «hun» əski türk dilində «adam, insan, xalq» anlamında olmuş və «Hun» sözü türk dilində b.e.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində «qun», b.e.ə. 5-ci yüzildən öncə «kun» şəklində, nəhayət, b.e.ə. 4-3 -cü yüzillərdə isə «hun» kimi işlədilmişdir (84,s. 138).

Qeyd olunan mənbədə hunların qərbə yürüşlərinə də aydınlıq gətirilir: «B.e.ə. 3-cü yüzildə hunlar Mərkəzi Asiyada güclü bir dövlət qurdular. Bizim eramın 4-cü yüzilinin 70-ci illərində hunların bir hissəsi qərbə axın etdi. Onlar Don çayını keçib 375-ci ildə şərq və qərb qotları üzərində parlaq qələbə çaldılar və beləliklə, xalqların böyük köçünə təkan verdilər, səbəb oldular (84, s. 139).

Hunlar haqqında V. Şklovskinin «Səyyah Marko Polo» tarixi povestinə zəruri izahlar yazan tarixçi Q. Yeryomin də məlumat verir. O, qeyd edir ki, Mərkəzi Asiyada təşəkkül tapmış hunlara ilk dəfə qədim Çin salnamələrində təsadüf olunur. Eramızdan əvvəl III əsrdə hunlar güclü dövlət yaratmışdılar. Bizim eradan əvvəl 55-ci ildə ara müharibələri və Çinlə aparılan daimi müharibələr nəticəsində

hunlar iki ittifaqa ayrıldılar. Hunların şimal qrupu əvvəlcə şimali Qazaxıstan çöllərinə köçmüş, I əsrdə oradan qərbə doğru hərəkət etmişlər. Onlar 375-ci ildə Qara dənizin şimal sahillərində şərqi qotları əzərək köçəri və yarımköçəri qəbilələri vahid ittifaqda birləşdirmiş, Don çayından (Qafqazdan) Karpat dağlarına qədər olan ərazini tutmuşdular. Sonra hunlar, Atillanın rəhbərliyi altında, Qərbi Avropaya hücum edərək Volqadan Reynə qədər uzanan ərazidə bir dövlət yaratdılar (76,s. 226).

Q. Məşədiyev Qarxun kənd adını ilk dəfə Q. Qeybullayevin araşdırdığını, onun bu toponimi karkın türk tayfası ilə bağlılığı fikrini irəli sürdüyünü qeyd edir (58, s. 43).

Q. Qeybullayev isə B. Budaqovla belə bir fikri müdafiə edirlər ki, Qarxun kəndinin adını əks etdirən türkmənşəli karkın tayfası XIII əsrdə monqolların tərkibində gəlmişdir (15, s. 137). F.Sümer yazır ki, Monqol istilasına səbəbilə Məvərrənnəhr, Xorasan və Azərbaycanda yaşayan türkmənlərin çoxu Anadoluya gəldilər. Onlar istilanın önündə qaçanlar idi. (75,s.151). F. Sümer onu da qeyd edir ki, oğuz elatının içində hər boydan adamlar vardı, ancaq əksəriyyətini öymür, döyər, iqdır, çavuldur, karkın, salur və ağar boylarına mənsub qollar meydana gətirdi. (75, s.151). Xəzərərxaşası türkmənlər başlıca olaraq salur, çavuldur, iqdır, yazır, eymür, karkın boylarından törəmişlər (75, s.153).

Elmi faktlardan göründüyü kimi, hunların gəlişi milad erasının əvvəllərinə təsadüf edir. Karkınların gəlişi isə daha çox monqol yürüşləri dövrünə aid edilir. Lakin bu barədə istisna da ola bilər. Belə ki, ərəblər, məlum olduğu üzrə, 826 və 836-cı illərdə Xəzərlərə qarşı mübarizədə türklərdən istifadə etmişlər, yəni bu məqsədlə Amudərya tərəfdən türkləri dəvət etmişlər. Bu zamandan başlayaraq türklər buraya axışib gəlməyə başlamışlar. (77,s.41). Ola bilsin ki, karkınlardan da həmin vaxtlar Azərbaycana gələnələr ol-

sun. Lakin fakt faktlığında qalır. Yəni demək olar ki, bütün mənbələrdə (8, s. 147; 9, s.60; 15,s. 137; 16, s.42; 28, s. 28-29; 58, s. 43; 12, s. 95; 69, s. 40; 75, s.218 və s.) karkın oğuz boylarından biri kimi göstərilir və Qarxun adı həmin boyla əlaqələndirilir.

Toponimlərdə karkın adı geniş şəkildə əks olunmuşdur. Təkcə Anadoluda, F.Sümerin yazdığına görə, XVI əsrdə bu boya aid 62 yer adı olmuş, bu boy dəftərlərdə karkın, qarkın, karkun və karqun şəklində müxtəlif imlarla yazılmışdır. (75, s. 300). Azərbaycanda, həmçinin Naxçıvanın Şərur bölgəsində məşhur türk boyunun adı toponimlərdə yaşamaqdadır.

Qışlaqabbas. Ad şəffaf toponimlərdəndir. Yəni mənası asanlıqla aydınlaşır. Kəndin adı Abbas şəxs adından və qışlaq sözlərindən ibarət olub «Abbasın qışlağı» mənasındadır (8,s. 163). Vergi dəftərlərində məhz Abbas qışlağı kimi qeydə alınıb (64, s. 328).

Abbas ərəb adıdır. Yurdumuza ərəb istilası, islam dinilə qədəm bassada hərfi mənasında heç bir dini əlamət yoxdur, «tutqun, qaşqabaqlı» deməkdir. Bu ad islam dinindən əvvəl ərəblərdə olmuş, həzrəti Məhəmmədin (s.ə.s) əmisinin adı Abbas olmuşdur (59, s. 5).

Qışlaq sözü əskidən dilimizdə işlənir. M. Kaşqarlının «Divanü – luğat - it- türk» əsərində qışlamaq mənasında «kışla», kışlak edilmək, kışlamaq mənasında «kışlağan» sözləri verilmişdir (42, IV s. 323).

Qışlaq maldarların mal-qarasını qışda saxladıqları yerdir. Maldarlıq təsərrüfatının meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmış qışlaqlarda mal-qara adətən 7-8 ay saxlanırdı. İqlimi nisbətən mülayim və ən əsası yem ehtiyatı bol olan ərəzilərdə yerləşən qışlaqlarda əvvəllər binələr salınırdı, sonralar isə bura tədricən daimi yaşayış məntəqələrinə

çevrilirdi (8, s. 163). Ona görə də qışlaq daha çox yaşayış yeri, kənd mənasında anlaşılır.

Hazırda qışlaq sözü yaylaq sözünün antonimi kimi də ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn, Küləkli qar, yağış yağar uzun-uzadı yaylağa; Köçər bu vaxt el-oba, enər tamam qışlağa (A. Səhhət). Eyni zamanda qışlaq sözü-oba, kənd, yurd sözlərinin sinonimi kimi işlənir (55, s. 113).

Qeyd olunan əlamətlər sanki ümumiləşdirilərək qışlaq sözü bizim izahlı lüğətlərdə aşağıdakı kimi şərh edilir: 1. Qoyun və başqa ev heyvanlarının gətirilib saxlandığı mötədil havalı və otluqlu qışlama yeri; 2. Qışı keçirmək üçün bina və s. olan yer; oba, kənd; 3. Məcəzi mənada yurd anlamında. Məsələn Bir vətən eşqilə Mildə, Muğanda; Min bir oba qurub, qışlaq saldınız – S. V (6, I. s. 531). Azərbaycan toponimiyasında qışlaq həm müstəqil şəkildə (Qışlaq-kənd adı), həm də toponimin komponenti kimi (Qışlaqabbas) geniş yayılmışdır.

Mahmudkənd. Mahmud komponentli digər oykonimlər Mahmudlu adlanır. Bizcə, bunların fərqi orasındadır ki, Mahmudkənd antropnim, Mahmudlu isə etnonim, daha doğrusu patronim səciyyəlidir.

Mahmudlu etnooykonimdir. Görünür ki, XVI – XVII əsrlərdə Van gölünün şərqində yaşamış və sonralar digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Zaqafqaziyada bir çox yaşayış məskənləri salmış eyniadlı tayfa adını əks etdirir (28, s. 65). Digər mənbələrdə də Mahmudlu toponiminin XVI əsrdə Qızılbaşlara qoşulmuş eyniadlı (Mahmudlu) tayfanın məskunlaşması nəticəsində yarandığı qeyd edilir (15, s. 332).

Mahmudkənd, açıq-aşkar göründüyü kimi, Mahmud şəxs adına kənd sözünün əlavə edilməsi nəticəsində yarana-raq «Mahmudun kəndi, Mahmuda məxsus kənd» mənasındadır. Mahmud yəqin ki, kənddə ilk məskunlaşan nəslin başçısının adı olmuşdur. Mahmud adı isə ərəbcə məhmud

sözündən olub, «təriflənmiş, şöhrətlən(diril)miş, tanınmış» anlamındadır (31, s. 377).

Kənd sözü burada fəal nomenklatur termin kimi coğrafi obyektin növünü təyin edir. Lakin Mahmud və kənd bir adda birləşdiyindən ona əlavə kənd nomenklatur termini artırılaraq Mahmudkənd kəndi formasında işlənirdi və bu vəziyyət «kənd» tərkibli digər oykonimlərdə də (Cəlilkənd kəndi, Təzəkənd kəndi, Dərəkənd kəndi və s.) özünü göstərirdi. Belə adlandırmada oykonimlərin tərkibindəki «kənd» komponenti passivləşərək nomenklatur termin kimi öz əhəmiyyətini itirir və bu funksiya əlavə olunan «kənd» sözünə keçir.

«Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nda oykonimə əlavə edilən «kənd» nomenklatur termini çıxarılmış, ad Mahmudkənd formasında saxlanılmışdır.

Məmmədsabir. Şərur toponimlərində qədim türk tayfalarının izlərini araşdıran F. Rzayev Məmmədsabir sözünün ikinci komponentinin (Sabir sözünün) hun tayfa adı olduğunu və Məmməd sözünün islamiyyətdən sonra «Sabir»ə qoşulduğunu iddia edir, sabirlərin sabir və savar şəklində e.ə. XVIII əsrdə qədim hunların qollarından olduğunu qeyd edir (70, s. 189).

Bizcə, belə izah oykonimlərin yaranma qanunauyğunluqlarına uyğun gəlmir. Digər tərəfdən, F. Rzayevin də qeyd etdiyi kimi, kəndin tarixi o qədər də qədim deyil.

XIX əsrin ikinci yarısında 21 tüstüdən ibarət olan yaşayış məntəqəsi kimi adı çəkilib. Toponim Məmmədsabir şəxs adı ilə bağlıdır (8, s. 355).

Muğancıq-Mehrab. Şərurda Muğancıq komponentli iki kənd vardır. Bunlardan biri Muğancıq-Mehrab, digəri Muğancıq-Müslüm adlanır. Obyektlərin eyni adla adlandı-

rılması onların köməkçi sözlərlə fərqləndirilməsinə şərait yaradır. Belə adlar toponimikada adətən cərgəlilik xüsusiyyəti ilə yaranan adlar qrupuna daxil edilir. Tofiq Əhmədov cərgəli toponimlər haqqında yazır ki, eyni adlı (təkrarlanan) oykonimləri bir-birindən fərqləndirmək üçün bir sıra fərqləndirici əlamətlərdən istifadə olunur. Belə sözlər toponimik epitetlər adlanır (28, s. 119).

B. Budaqov isə cərgəlilik xüsusiyyətinə malik olan oykonimləri identik (təkrarlanan) oykonimlər adlandırır (14, s.253).

1828-ci ilə aid vergi dəftərlərində Muğancıq kəndi kimi qeydə alınan (64, s. 329) yaşayış məskəninin əhalisi sonralar iki yerə ayrılmışlar. İdentik səciyyəli oykonimlərə çevrilən və bir-birlərinə yaxın ərazilərdə qərar tutan kəndlərdən birinə Mehrab, digərinə Müslüm fərqləndirici əlamətlər əlavə edilmişdir.

Muğancıq «kiçik muğanlı» (8, s. 370). «kiçik muğan» (15, s. 329) mənasındadır. Muğan sözü haqqında elmi qaynaqlarda ətraflı məlumat verildiyindən bunun üzərində dayanmırıq. Təkcə onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, Muğancıq adı muğan və Azərbaycan dilində kiçiltmə mənası yaradan – cıq şəkilçisindən ibarət olmaqla yaranmışdır. Muğanlılar Muğan düzündə yaşamış türkdilli Azərbaycan tayfasının ümumi adıdır. Sonralar muğanlıların bir hissəsi Şahsevən türk tayfasının tərkibinə daxil olmuşdur (12, s.469). Şahsevənlərin əsası XVI əsrdə, I Şah Abbas qızılbaş tayfa rəhbərlərinin təsirini zəiflətmək məqsədi ilə qızılbaş tayfa birləşmələri üzvlərindən toplanmış xüsusi qvardiya düzəltməyə başladığı vaxt qoyulmuşdur. Birinci Şah Abbas şahsevənlərə Ərdəbil, Müğan, Sah və Qəzvin vilayətlərində böyük torpaq sahələri bağışlamışdı. XIX əsrin sonlarında şahsevənlər oturaq həyata keçmişlər (3, s. 44). M. Vəlili (Baharlı) şahsevənlərin tərkibində Azərbaycandan İrana

köçən Səlcuq qəbilələrindən biri olan ayrımların («el rumilər-Rumadan, yəni Anadoludan gələnlər) olduğunu qeyd edir: «Onlar (ayrımlar A.İ.) Konya səlcuq sultanlığının inqirazından (sonundan, süqutundan – A.İ.) sonra Azərbaycana mühacirət etmişdilər. 1301-ci tarixi miladidə onlar Gəncə və Qarabağ nahiyələrində oturdular. XVI əsrin axırlarında ayrımlar iki hissəyə bölündülər; bir hissəsi İran Azərbaycanına köçüb, burada Şah Abbasdan «Şahsevən» ünvanını qazandılar... İran Azərbaycanına getmiş olan ayrımlar, şahsevən adı altında Ərdəbil mahalında məskunlaşdılar. Sonralar buradan Qafqaziya Azərbaycanına daxil olub, ilk əvvəl Muğan çölündə oturdular, oradan da bütün Azərbaycana yayıldılar» (77,s.43-44).

C. Zeynaloğlu Şahsevənlərin öz aralarında 32 qəbiləyə ayrıldıqlarını (həqiqətdə isə daha çox olduqlarını) və bunlardan birinin muğanlı adlandığını qeyd edir, həm də göstərir ki, İran şahlarının yeganə istinadgahları olduqlarından bunlara İranda şahsevən deyilmişdir (85,s.68).

Mehrab ərəb sözüdür, məscidlərdə qiblə tərəfdəki divarda düzəldilmiş və pişnamazın önündə durub namaz qılınan oyuq və məcazi mənada üz çevriləcək tutulan yer anlamındadır (31, s.332). Oykonimdəki fərqləndirici mehrab sözünün göstərilən mənə ilə əlaqəsi yoxdur. Görünür, Muğancıq kəndindən ayrılan ailənin başcısı Mehrab adlı şəxs olmuşdur; ona görə də oykonim Muğancıq- Mehrab kimi formalaşmışdır.

Muğancıq-Müslüm. Bu kənd adı da eyni ilə Muğancıq-Mehrab kimi formalaşmışdır. Yəni Muğancıq kəndindən ayrılmış və muğanlı tayfasına mənsub ailənin, yaxud ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Ailələrin başcısı Müslüm adlı şəxs olmuşdur. Müslüm adının mənası ərəbcə «müti, dinc, itaətli», «müsəlman» deməkdir (31,s.430).

Püsyən. Elmi ədəbiyyatlarda bu ad ətrafında iki fikir vardır. Bəzi qaynaq və ədəbiyyatda Püsyən kürd, yaxud, türkləşmiş kürd qəbilələrindən birinin adını əks etdirdiyi bildirilir.

R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev Püsyanı qəbilə adı kimi qəbul edir, Türkiyədən gəlmə kürd qəbiləsinə mənsub bu adın toponimiyada iz buraxdığını qeyd etməklə (82, s.42) yanaşı, həm də onun mənası haqqında fikir söyləmək hələlik mümkün olmadığı üçün belə toponimləri «lal» adlandırırlar (yenə orada, s.54).

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti kimi bir mənbədə göstərilir ki, yaşayış məntəqəsini kürd mənşəli püsyən tayfasına mənsub ailələr saldığına görə belə adlandırılmışdır. 1833-cü ilin məlumatına görə, Püsyənlər Naxçıvan ərazisində 9 tayfa icmasından birini təşkil edirdi. (8,s.415).

M.Vəlili (Baharlı) Goruş, Qaraçorlu və ya Qaracallı, Bəxtiyarlı, Bərgüşat qəbilələri ilə yanaşı Türkiyədən çıxma pesyanı da türkləşmiş kürd qəbilələrindən hesab edir (77, s.56). Bu türkləşmiş kürdlər öz dillərini tamamilə unutmuşlar (yenə orada, s.57).

Şərur rayonundakı Püsyən kəndinin adı pisyan tayfasının adındandır. XIX əsrin I yarısında Naxçıvan əyalətində və Zəngəzurda maldarlıqla məşğul olan kürdlər P sman (?-A.İ.) və Qaraçarlu qollarından ibarət idilər. P sman (?-A.İ.) qolunun özü isə Babalı, Sultanlı, Zodbanlı və Potanlı tirələrinə bölünürdü. Türk sultanının əmri ilə XVII əsrdə İbrahim ağa adlı birisinin başçılığı ilə psinlər Türkiyədən Azərbaycana gəlmişlər. Sonralar tayfanı məhz İbrahim xanın nəslindən olanlar idarə etmişlər (16,s.100).

1723-cü ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində də Püsyən kəndi qeydə alınmışdır. XIX əsrin I yarısında Naxçı-

van və Zəngəzur bölgəsində yaşamış Babalı, Sultanlı, Zodbanlı və Potanlı qollarından ibarət olmuşdur (15,s.359).

Elmi ədəbiyyatdakı Püsyən haqqında digər yeni baxış bundan ibarətdir ki, ad türk mənşəlidir.

Müəyyən olunmuşdur ki, «VII əsr erməni coğrafiyası» adlı mənbədə Arsakdakı Uti əyalətinin mahal adlarının hamısı-Aranrot, Tiri, Aluyen, Tuçkatak, Qardman, Şaşekan, o cümlədən Rot-Pasian türk mənşəlidir. (50,s.46).

Tədqiqatçılardan F.Rzayev geniş araşdırma apararaq belə qənaətə gəlmişdir ki, peçeneq- beçeneq adının basian-pasian yazılış formasından Püsyən oykonimi yaranmışdır. Yəni Pasian sözü təhrifə uğrayaraq Püsyən şəklinə düşmüşdür. Peçeneq sözündən düzələn Püsyən «sak bəyi» mənasında çox qədim türk etnos adından yaranıb (70,s.125).

Türkiyə ilə Qərbi Azərbaycanın həmsərhəd ərazilərində yaşayan, yunan və erməni mənbələrində pasian, basian kim qeyd olunan türk mənşəli etnos haqqında ilk dəfə e.ə. IV əsr yunan müəllifi Ksenofont məlumat vermişdir (45,s.41). Pasian etnonimi qədim yunan dilində, mütəxəssislərin fikrinə görə, «ç» səsi olmadığına görə paçian kimi olmuşdur ki, bu da qədim türkdilli paçana (peçeneq) tayfasının adıdır. (45,s.86). M.T.Kırzioğlu Pasianların Qars, Sarıqamış, Arpaçay, Kaqızman və Sürməli ərazilərində yaşadıklarını qeyd edir (yenə orada, s.238).

Bu etnonimlə əlaqədar olaraq orta əsrlərdə Göyçə gölündən axan Zəngiçayın sahilində Beçni, Beçini (Peçene) adlı qala mövcud idi. «Kitabi Dədə-Qorqud» eposundakı Bay Becan şəxs adı və Pasunik toponimi məhz həmin Pasian (Paçian) etnonimini əks etdirir (51,s.103).

Bu mülahizələrə söykənəsi olsaq, Püsyən adının əsasında «Pasian»-nın dayanması ehtimalı özünü doğruldur.

Ə.Eyvazlı da etnotoponim kimi Püsyən adının həmin tayfa adından yarandığını qeyd etməklə sözə belə bir

aydınlıq gətirir: Püsyən sözündəki «y» ünsürü iki sait arasında bitişdirici samit rolundadır və –an şəkilçisi cəmlik (-lar, -lər) qrammatik funksiyasında çıxış edir. Bu tayfanın saklarla qohumluğunu bildirən əlamət (si) özünü mühafizə etmişdir. İkinci əlamət olan ba/pa Basian/Pasian bulqarlarla yaxınlıq mənasındadır. (26,s.62).

Püsyən adının əsasında dayanan Pasian sözü «Peçeneq»-dən törənmişdirsə, bəlli olduğu kimi, peçeneq 24 oğuz boyundan biridir.

M. Kaşqarlı oğuz boylarının adını onları yaratmış əski dədələrinin adı ilə adlandırıldığını qeyd edir (42, I. s. 58-59). Həmin adların hər birinin mənası mənbələrdə verilmişdir. Rəşidəddin beçene adının mənasını «yaxşı işlərə səy göstərən» (69, s. 40), «iyi çalışar, qeyrət göstərər» (75, s. 217); Yazıçioğlu Əli «eyi dürüşücü, yaxşı döyüşçü» kimi verir (75. s. 218).

Biz də bu fikridəyik ki, Püsyən adı «Pasian»ın cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Kəndin adı türk mənşəli etnonimdən yarandığından etnooykonimdir. Pasian Cənubi Qafqaza digər tayfalarla (Uti, Quqar, Alban, Şirak, Şamak, Qarqar, Şarvan və Gəncək) birlikdə Sakların tərkibində gəlmişdir (15, s. 79).

Sərxaanlı. Şifahi söyləmələrə görə, oykonim sər («baş»), xan və sözdüzəldici -lı şəkilçisindən ibarət olub, mənası da «xanım oturduğu yer», «xanlığın mərkəzi», «baş iqamətgah» deməkdir (9, s. 90). Belə bir yozum xalq etimologiyasına, «şifahi söyləmələrə» əsaslanır və elmi həqiqətdən uzaqdır. A. Bağirov da qeyd edir ki, bu açıqlama oykonimi ancaq tərkib hissələrinə ayırır, onun mənşəyi haqqında heç bir məlumat vermir (9 ,s. 90).

Mənbələrdə kəndin adı Sarıxaanlı kimi qeyd olunur və bu yaşayış məntəqəsinin adının təklə tayfasının sarıxaanlı tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yarandığı qeyd olunur.

Təklələr şahsevənlərin poladlı tayfasının qollarından hesab olunur (8 ,s. 430). B. Budaqov və Q. Qeybullayev də ehtimal edir ki, kənd Şahsevənlərin XIX əsrin ikinci yarısında 600 çadırdan ibarət Sarıxanlı (əslə Sarıxan eli) tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (16, s. 102; 15, s. 366).

Deyilənlərdə iki məqam diqqəti çəkir. Birincisi, təklələr şahsevənlərin poladlı tayfasının qollarından biri hesab olunur. İkincisi, Sərxanlı kəndinin, Sarıxanlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yarandığı göstərilir. Şahsevənlər əvvəlcə üç böyük hissəyə bölünmüşlər. Tayfa Yunsur paşanın idarəçiliyi altında olan bu tirələri əhatə edirdi: sarıxanlı, qocabəyli, bəndalibəyli, poladbəyli, quzatbəyli. Bunlar da öz növbəsində kiçik nəsilərə ayrılırdı. Tayfa Qurd bəyin rəhbərliyi ilə aşağıdakı tirələrdən ibarət idi: talışmikayıllu, xəlifəli, muğanlı, udullu, zərgər və b. Üçüncü qrupu təşkil edən tirə də Yunsur paşanın idarəçiliyi altında idi: iraklı, pirheybətli, korabbaslu, yurdçu, dursun-xocalı, bəydili (52, s. 70).

Digər tərəfdən XIX əsrin 70- ci illərində Şahsevənlər iki bəyin (Fərzixan Ataxan oğlu və Cəfər xan Nəzərəlixan oğlu) rəhbərliyi altında idilər. Şahsevənlərin Sarıxanbəyli tirəsi bir bəyin, poladlı tirəsi isə digər bəyin idarəçiliyi altında idi (52, s. 70). Göründüyü kimi, sərxanlı və poladlı (poladbəyli) ayrı-ayrı tirələr kimi qeyd olunmuşdur. Ona görə də Sərxanlı kəndinin adı elə Sərxanlı (Sərxan şəxs adından yaranan) tirəsinin adından yaranan patronimik oykonimdir.

Q. Qeybullayevin araşdırmalarından bəlli olduğu kimi, şahsevənlər müxtəlif türk etnonimlərindən ibarət idi və onların arasında qaradonlu və təklə tayfası da var idi. Qaradonlu tayfası Cənubi Azərbaycandan şimala 1826-1828- ci illərdəki Rus-İran müharibəsindən sonra gəlmişlər. Təklə tayfası 1540-cı ildə Qazi xanın başçılığı ilə Türkiyədən İrana gəlmiş və Şah Təhmasib onlara Azərbaycanda

Salyan-Mahmudabad ərazilərində yaşayış yeri vermişdir. Onların adı müxtəlif rayonlarda çoxlu oykonimlərdə əks olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında onların çoxlu tirələri olmuşdur ki, onlardan biri də Sərxanlı idi (52, s. 71).

F. Rzayev Sərxanlı adının şir tayfaları ilə bağlı olduğunu qeyd edərək yazır: «Şir tayfa adından yaranan bu məntəqə adı özünə qədim «kan, xan» titulu bildirən komponentini birləşdirərək müasir-lik mənsəblüq ifadə edən şəkilçi qoşulmaqla «şir xanları» mənasını özündə birləşdirir (70, s. 112). Əlbəttə, bu izah inandırıcı görünmür.

Sovetabad (Arpaçay). Şərur rayonunun ərazisində «abad» komponentli iki kənd olmuşdur. Salahabad və Sovetabad. Abad komponenti birinci növ ismi söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənərək, əsasən, şəxs adlarına qoşulur və yaşayış məntəqəsinin kimə məxsus olduğunu və ya kim tərəfindən salındığını bildirir (9, s. 33). Salahabad məhz bu cür oykonimlərdəndir.

Abad Azərbaycan toponimiyasında geniş areala malik olan topoformantlardandır.

Ərəbcə abad «əbəd»in cəmidir, mənası «gələcəkdə sonu olmayanlar, həmişəlik olanlar» deməkdir. Abadan isə farsca «tir-tikintisi olan, abad» mənasındadır (31, s. 12). Abad hazırda dilimizdə bərabad, viran sözlərinin antonimi kimi işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu sözün mənası belə açıqlanır: «Abad (fars) 1. Müntəzəm və çoxlu tikintisi, yaşayış üçün hər cür şəraiti olan; 2. Məcəzi mənada şən, şad;...abad (fars) xüsusi isimlərə qoşularaq şəhər, kənd, yer adları düzəldir» (6, I. s. 25).

Azərbaycanın toponimçi alimlərindən N. Əsgərov abad/abat komponentli oykonimləri üç qrupa bölmüşdür: 1. Abad apelyativinin təklikdə yaratdığı oykonimlər: Abad kəndi (Ağdaş rayonu), Abadkənd kəndi (Salyan rayonu) 2. Abad tərkibli memuar-xatirə mənşəli oykonimlər: Cəlila-

bad, Sabirabad, Nərimanabad və s. 3. Müxtəlif antroponimlərə abad apelyativinin qoşulması ilə yaranan oykonimlər (33, s. 277-278).

Alimlərin bir çoxu (E. M. Murzayev, S. Mollazadə və b.) abad sözünün müstəqil toponim yarada bilmədiyini qənaətindədir. Lakin N. Əsgərovun Azərbaycan, Qırğızistan və Özbəkistan Respublikalarında abad sözünün müstəqil şəkildə toponim yaratmaq faktını qeyd etməsi diqqəti cəlb edir. Bu məsələyə Q. Qeybullayev aydınlıq gətirərək göstərir ki, belə adların yaranması türk tayfası olan avatla əlaqələndirilə bilər. Bu tayfa qırğızlarda qeydə alınmışdır (52, s. 60).

T. Nafasova əsaslanan N. Əsgərov da həmin fikri təsdiq edir ki, Abat-avat-avaqat qırğız qəbilələrindən biridir. Fərqanə vadisində qırğız qıpçaqlarının tərkibində «ovot» tayfasına təsadüf olunur (33, s. 286).

Ola bilsin ki, qıpçaqların tərkibində həmin tayfa Azərbaycana gəlmiş və qeyd olunan oykonimlərdə onların izləri qalmışdır.

Bir sözlə, «abad topoformantı türk xalqlarının xüsusi ad yaradıcılığında yaxından iştirak etmiş, istər tarixən, istərsə də son illərə kimi məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu topoformant bütün arealda əsasən şəxs adlarına –kişi adlarına qoşulmuş, rəngarəng antropooykonimlər yaratmışdır» (33, s. 288).

Şərur rayonundakı Sovetabad memuar-xatirə səciyyəli oykonimdir. Naxçıvanda, eyni zamanda Şərurda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kəndin adı dəyişdirilmişdir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə baxılması üçün 28 yanvar 2003-cü ildəki vəsatəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1 mart 2003-cü il tarixli 423-11 №-li qərarı ilə kənd yaxınlıqdan keçən çayın adı ilə Arpaçay adlandırılmışdır.

Tarixən çayların kənarında yaşayış məntəqəsinin salınması ənənəsi olmuşdur ki, bu da öz növbəsində toponimlərin yaranması qanunauyğunluğundan irəli gəlmişdir. Sovetabad kənd adının dəyişdirilməsində həmin ənənə və qanunauyğunluq nəzərə alınmışdır.

Yaşayış məntəqələrinin başlıca qismi dolanacaq və təsərrüfat üçün əlverişli sayılan çayların kənarlarında bina edilir, buna görə çaylar və yaşayış məntəqələri üçün müştərək toponimlər meydana çıxır (82,s.91).

A.Axundov eyni zamanda bir neçə yerin (yaşayış məskəni, çay, göl və s.) adını bildirən toponimləri omonim toponimlər və yaxud, sadəcə olaraq, omotoponimlər adlandırır və onları iki böyük qrupa ayırır: 1. təkçərgəli və ya saf omotoponimlər; 2. çoxçərgəli və ya qarışıq omotoponimlər;

Təkçərgəli (saf) omotoponimlər yalnız bir toponimik sahəyə aid olur və üç qrupa bölünür: omooykonimlər, omooronimlər, omohidronimlər... Təkçərgəli omonim yer adlarından fərqli olaraq, çoxçərgəli (qarışıq) omonim yer adları eyni zamanda həm yaşayış məskəni, həm də dağ, təpə, çay, göl və s. adını ifadə edə bilər. Çoxçərgəli omonim yer adlarının aşağıdakı qrupları ola bilər: omooykonimlər, omooykohidronimlər, omoorohidronimlər, omooykoorohidronimlər (3,s.40,63).

Arpaçay eyni zamanda həm yaşayış yeri adını, həm də çay (su obyekt) adını bildirdiyi üçün omooykohidronimlər qrupuna daxildir.

Arpaçay adlı iki hidronim vardır: Şərqi Arpaçay və Qərbi Arpaçay. Uzunluğu 126 km olan Şərqi Arpaçay Şərur ərazisindən axıb Araza qoşularaq, onun sol qolunu təşkil edir.

Yazılı mənbələrdə adına ilk dəfə XII əsrdən təsadüf edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, arpa əkinləri olan sahədən axdığı üçün çay belə adlanmışdır (8, s. 43).

Qərbi Arpaçay indiki «Ermənistan» adlanan qədim türk yurdu olan Şörəyel (Şirak+el) mahalındakı Düzkənd (1950-ci ildən Axuryan) rayonu ərazisindən axıb Araza qoşulan çaydır. Şərqi Arpaçay haqqında bəzi mənbələrdə (15, s. 128, 134), o cümlədən Ə. Ələkbərlinin «Qədim türk-oğuz yurdu- «Ermənistan» (29, s. 103) kitabında dəqiq məlumat əldə etmək olur. Uzunluğu 186 km olan bu çay başlanğıcını Amasiya rayonu ərazisində 2020 m hündürlükdə yerləşən Arpa gölündən götürür.

B. Budaqov və Q. Qeybullayev bu barədə yazırlar ki, Arpaçay mənbəyini 2006 m hündürlükdə olan Arpa gölündən alır. Aydın olmur ki, göl çayın, yoxsa çay gölün adı ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatlara görə gölün, yaxud çayın adı arpa bitkisinin adındandır. Arpa bitkisi suyun üzündə çox və həmişə olmalı idi ki, çaya ad verilməsi üçün səciyyəvi xüsusiyyət olsun. Arpaçay adı əslində «Arpaçay» adında «br» qoşa səsinin «rb» («rp») ilə əvəzlənməsi nəticəsində «Arpaçay»dır. Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində belə əvəzlənmələr (metateza hadisəsi – A. İ.) vardır (torpaq-topraq). Deməli, Apraçay (Abraçay) adı Arpaçay formasını kəsb etmişdir. «Abraçay» isə qədim türk dillərində abra «xeyirxah», «xilas etmək», «saxlamaq», «bağışlamaq», «xeyir vermək», «yardım etmək», «maddi rifaha səbəb olmaq» (73, I. s. 59-60) mənasındadır (15, s. 18). Çaya belə ad verilməsi onun xalqın təsərrüfat həyatında, xüsusilə suvarmada müsbət rolu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədimdə oturaq əhali əsasən çay sahilində yaşayırdı. Çünki bu həm maldarlıq, həm də əkinçilik (o sıradan bostançılıq), həm də içmək üçün sərfəli idi. Çaylara belə ad verilməsi səciyyəvidir (15, s. 18-19).

Q. Qeybullayev Qərbi Arpaçayın adının e.ə. V. əsrdə Yunan müəllifi Ksenofont (e.ə. 430-354) tərəfindən «Arpazos» şəklində çəkildiyini qeyd edir (50, s. 147).

Məsələnin təfəsilatı mənbələrdə aşağıdakı kimi verilir: Ksenofont e.ə. 403-cü ildə İrana getmiş, Kiçik Kirin öz qardaşı II Artakserksə qarşı hərbi səfərində iştirak etmiş, lakin Kir döyüşdə öldürüldükdən sonra 10 min nəfər muzzdlu yunan əsgərinin başında Kiçik Asiyanın şərqindən keçib Qara dənizin şimal sahillərinə qayıtmasını təşkil etmişdir. Keçdiyi yol boyu müşahidə etdiklərini «Anabasis» adlı əsərində təsvir etmiş Ksenofont «skiflərin yaşadığı ərazidə» «Arpazos» çayının adını çəkir. «Arpazos» Arpaçay (Qərbi Arpaçay) adının qədim yunan dilində yazılış forması olmaq etibarilə «Arpaz» və qədim yunan dilində müəllifin əlavə etdiyi «os» adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Ksenofont yerli əhalidən eşitdiyi «Arpaçay» adını «Arpaz» (əslə Arpaç) şəklində (qədim yunan dilində «ç» səsi olmadığına görə müəllif onu «z» səsi ilə verməli olmuşdur) qeyd etmiş, deməli, Arpaçay adının «ay» səslərini nəzərdən qaçırmış, sonuna qədim yunan mənşəli «os» adlıq hal şəkilçisi əlavə etməklə onu Arpazos (Arpaços) kimi yazmışdır. Arpaçay adının sonunu təşkil edən «çay» komponenti göstərir ki, bu hidronim türkdilli əhalinin yaşadığı bir mühitdə yaranmışdır. Əgər sorğu vaxtı əhali bu adı «Arpaçay» kimi tələffüz etməsəydi, Ksenofont «Arpa» komponentindən sonra «ç» səsini əvəz edən «z» səsini əlavə etməzdi (15, s. 17- 18).

Q. Qeybullayev bir məqamda Arpaçay adının Qərbi Arpaçayın mənbəyini götürdüyü Arpa gölünün ətrafında bitən yabanı arpa bitkisinin adı ilə əlaqədar yarandığını qeyd edir (50, s. 147). Digər bir məqamda isə göstərir ki, şərqə Türkiyədə və Naxçıvan MR ərazisində axan Arpa çayların adları heç də arpa bitkisinin adı ilə yox, Altay dili ailəsinə mənsub bəzi dillərdə abra, «xeyir verən», «xilas edən», «firavan yaşamağa səbəb olan» sözündəndir (15, s. 67- 68).

Şərur ərazisindən axan Arpaçayın (Şərqi Arpaçay) yuxarı sahilində keçmiş Danzik kəndinin yaxınlığında Arpa

kəndi vardır. Digər türk mənşəli adlar kimi o da dəyişdirilərək indi Areni adlanır.

İ. Bayramovun məlumatına görə, Arpa kəndində 1321-ci ildə tikilmiş qədim alban abidəsinin-məbədinin qalıqları indi də durur. Kəndin adı Qafqazın beş verstlik xəritəsində də qeyd edilmişdir. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1897-ci ildə 34 nəfər, 1926-cı ildə 15 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 30-cu illərdə azərbaycanlılar qovulmuşlar. İndi ermənilər yaşayır (12, s. 76). İ. Bayramov toponimin Arpa şəxs adı əsasında formalaşdığını qeyd edərək göstərir ki, görünür sonralar tayfa adı kimi sabitləşmişdir (12, s. 76).

Müəllifin qeyd etdiyi Arpa haqqında Faruk Sümer belə məlumat verir: Əbu Səid Bahadır xanın ölümündən (1335-ci ildə vəfat etmişdir) sonra Elxani taxtına çıxarılan Arpaqaunu (qısaca Arpa) Diyarbəkər valisi oyurat Əli Padşah tanımadı, Musa adlı bir şahzadəni xan elan edərək Arpaya hücum etdi. Arpa xan məğlub olaraq öldürüldü, yerinə Musa keçdi, Əli Padşah dövlətə hakim oldu (75, s. 156).

Arpa kəndinin adının qeyd olunan şəxs adından yaranması ehtimalı azdır.

H. Mirzəyev toponimin türk tayfa adından əmələ gəldiyini göstərir (12, s. 76).

Arpa qədim türk sözüdür. M. Kaşqarlı da onu indiki anlamda vermişdir: «Arpasız at aşumas, arkasız alp çeriğ sıyumas = Arpasız at koşamaz, arkasız yigit asker bozamaz» (42, I, s., 123).

Hazırda Türkiyə, Azərbaycan, Başkurt, Kazax, Kırkız, Tatar, Türkmən, Uyğur türkcələrində arpa, yalnız Özbək türkcəsində «drpd» (d-açıq və geniş- e) formasında işlənir (41, s. 26-27).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, omooyko-hidronim səciyyəli Arpa və Arpaçay adlarının arpa bitkisinin adından törənməsi ehtimalı daha çoxdur. Bu fikri

həm də çayın sahillərində Arpa bitkisinin vaxtilə çox əkilməsi də qüvvətləndirə bilər.

Şəhriyar. Leksik vahid kimi Şəhriyar sözünün lüğəti mənası «hökmdar, padşah» deməkdir (31, s. 785). Antroponim kimi Şəhriyar formasında şəxs adlarında sabitləşmişdir. Bu ad oykonim (Şəhriyar kəndi), oronim (Şəhriyar düzü) və hidronimlə də (Şəhriyar çayı) qalmaqdadır.

Biləsuvar rayon ərazisinin bir hissəsi Şəhriyar düzü adlanır. Oradakı qədim şəhər yeri də Şəhriyar adlanır. Bəzi tədqiqatçılara görə, Şəhriyar Şirvanşahlardan biri olmuşdur (56, s. 121).

İ. Bayramov da Şəhriyar toponiminin şəxs adından törəndiyini və buna görə də antroponim olduğunu qeyd edir (12, s. 155,651).

Bu fikrə digər mənbələrdə də rast gəlirik (8, s. 573).

Lakin Şəhriyar adının mənşəyi haqqında fərqli fikirlər də vardır. Qərbi Azərbaycan ərazisində vaxtilə bir neçə kənd Şəhriyar adlanmışdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Şəhriyar adlı 5 kənd var idi. XII əsrə aid mənbədə Şəhriyar adı çəkilir. Şəhriyar kənd adlarının Şəhriyar şəxs adından ibarət olması əğlabatan deyildir. Orta əsrlərdə (XIV əsrdə) İranda, Reydən şimalda Şəhriyar qalasının adının türk tayfalarının hərəkəti ilə əlaqədar aparılması (yaranması ehtimalı-A.İ.) ola bilər (15, s. 440).

F. Rzayev bu barədə yazır ki, Şəhriyar oykoniminin ərəb-fars sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, «h» burada artırmadır, söz «şir» və «yar» komponentlərindən təşkil olunmaqla tayfa adı ilə «yar-ışiq» qədim türk sözlərindən formalaşmışdır; yakut, uyğur, şor və s. dillərdə «yer», «yıraq», «çıraq» sözləri işiq anlamındadır və oykonim «ışıqlı şirlər» mənasını daşıyır (70, s. 112).

Bizcə, Şəhriyar adının birinci komponenti «şir»dən ibarətdir. «Şir» türkmənşəli eldir, tayfa adıdır.

1588-ci ilə aid mənbəyə görə (F. Kırzioğlunun məlumatına görə) Bərdə Sancağında Şir adlı tayfa yaşayırdı. Ehtimal ki, «Kitabi-Dədə-Qorqud» eposundakı Şir- Şəmsəddin eponimindəki Şir sözü də məhz tayfa adıdır (15, s. 441). Sözü əlavə olunan «yar» fars mənşəli olmaqla «dost, yoldaş» «sevgili», «tanış», «yardımçı», «köməkçi» mənasındadır (31, s. 267). Bizim dilə məxsus «yar» sözü isə feldir; ikinci şəxs təkində əmr formasını bildirir. Yar sözünün qədim türk dillərində «çay sahili qaya» anlamı da vardır.

Bizcə, Şəhriyar kənd adları «Şiryar» sözünün azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Ola bilsin ki, şir tayfasının içindən çıxmış bir tirənin adıdır. Mənasını «şirə dost olanlar» (şir dostları) kimi yozmaq olar.

M. Kaşqarlı «yar» sözünün üç mənasını vermişdir ki, bunlardan biri «suların açdığı uçrum» (42, IV, s. 747), «suların açdığı yer» (42, s. III, s. 142) kimidir. Başqa səmt-dən yanaşsaq, Şəhriyarın birinci komponentinə fonetik cəhətdən uyğun gələ bilən «siri» sözü bəzi türkoloqların (V. V. Radlov) fikrinə görə türk dillərində «bulaq», «mənbə»; «şara» sözü çay yatağı (E. M. Murzayev) mənasındadır. Bu mənaları nəzərə almaqla Şəhriyar oykoniminin mənşəyini «şiriyar» (bulağın açdığı yer-duzdur yəni yarqan), yaxud «Şarayar» (çayyatağı yeri, çayyatağındakı yarqan) kimi izah etmək olarmı? Bizcə, oykonimin tayfa adı ilə əlaqələndirilməsi daha elmidir. Bu fikri oykonimin yayıldığı areal da qüvvətləndirir.

Tumaslı. Yerli məlumatlara görə, yaşayış məntəqəsini XIX əsrdə Cəbrayıl rayonunun Tumas kəndindən (indiki Dağ Tumas) köçmüş ailələr həmin kəndə məxsus qışlaq yerində saldığına görə belə adlanmışdır (8, s. 472).

Tumaslı maldarlıqla məşğul olan bir elin adıdır. Tumaslılının məskunlaşması nəticəsində Tumaslı, Dağ Tumas, Çay Tumas yaşayış məntəqələri, Tumaslı bağı, Qara-

bağ silsiləsinin ətəklərində Dağtumas (inqilaba qədər Tumaslı dağı), dağın yüksək yerində Tumasata sərdabə-piri (Dağtumas kəndi də həmin dağın döşündə yerləşir) kimi adları mövcuddur (bax: 8, s. 181-182, 472). Bundan başqa, Tumaslı qışlağı (Cəbrayıl rayonu), Tumas tapı (Şəmkir rayonu) adlı yerlər də vardır (56, s. 160). N. Məmmədov qeyd edir ki, tumaslı tayfa adıdır, XIX əsrdə maldarlıqla məşğul olmuş ellərdən biridir (56, s. 46, 160).

Bu fikri B. Budaqov və Q. Qeybullayev də təsdiq edir: «Şərur rayonundakı Tumaslı kənd adı XIX əsrdə Naxçıvan bölgəsində yaşamış Tumaslı elinin adını əks etdirir. Etnonimdir (16, s. 109).

E. M. Murzayevin «Xalq coğrafi terminlər lüğəti»nə söykənən F. Rzayev Tumaslı sözünün mənşəyini araşdırmaq məqsədilə yazır: «Tu/ta leksik vahidi qədim türk dillərində «dağ» və «su, göl» mənalarında işlənmiş omonimlik xüsusiyyətli arxaik sözdür. Tərkib (?-A. İ.) mas/bus etnoniminə qoşularaq m≈b səsəvəzlənməsi ilə işlənmiş və «Dağ busları» və ya «Gölə sahib buslar» mənasını daşıyan etnooykonim kimi formalaşmışdır. Məntəqə adı II növ ismi birləşməyə uyğundur. Coğrafi ərazidəki suyun bolluğunu nəzərə alaraq oykonimin «Gölə sahib buslar və ya Busların gölü» mənası üzərində dayanırıq» (70, s. 97).

Əvvəla, leksik vahid heç vaxt tərkib adlanmır. Leksik vahidə uzaq başı leksem, söz, lüğəvi vahid demək olar. Sonra, aşkar göründüyü kimi, məntəqə adı (Tumaslı) II növ ismi birləşməyə uyğun deyil, burada ismi birləşmələrin qrammatik əlamətlərinə uyğun gəlməyən və Azərbaycan toponimiyasında fəal iştirak edən daha çox tayfa, nəsil, tirə adlarını formalaşdıran -lı topoformantı işlənmişdir. Müəllif yəqin ki, bu mülahizəni irəli sürərkən sözün mənə yozumunun qrammatik formalarından birini nəzərdə tutmuşdur. Yeri gəlmişkən, suyun bolluğunu əsas götürüb Tu-

maslı adının mənasını «Gölə sahib buslar və ya busların gölü» kimi yozmaq da qənaətbəxş görünür.

E. M. Murzayevin «Xalq coğrafiya terminləri lüğəti»ndə (61, s.369). türk dillərində işlənən «mes» sözünün də izahı verilmişdir. Bu söz «dağın cənub tərəfi», «yüksəkliyin meşəsiz tərəfi» mənasını ifadə edir. Ola bilsin ki, Tumas tayfa adı nə vaxtsa tu və mes sözlərinin köməkliyi ilə formalaşmış, «dağın cənub tərəfində yaşayanlar» anlamını özündə yaşadır. Hər halda bu barədə geniş araşdırmalar nəzərdə tutulmalıdır.

Yerli ziyalılardan tarixçi B. Rəsulov yazır ki, Tumas adlanan yerdən olan adamın məskunlaşdığı məskən kimi ifadə olunan Tumaslı kəndinin adına başqa şey axtarmaq olmaz. Sözün özülü isə asanlıqla iki hissəyə-«Tum» və «As» sözlərinə ayrılır. «Tum» -dən, toxum, «As»-əla, yaxşı deməkdir ki, bu da «ən yaxşı taxıl, dən becərən yer» mənasını verir. Bu ərazidə çox münbit torpaq sahələrinin olması da fikrimizi sübut edir (68). Bu yanaşma, əlbəttə, xalq etimologiyasına əsaslanan bir izahdır; hər halda təqdirəlayiqdir.

Tumaslı oykoniminin tərkibindəki as hissəsi diqqəti çəkir. Elmi mənbələrin tədqiqi göstərir ki, türk xalqlarının soykökündə iştirak etmiş az//as ən qədim tayfa birliklərindəndir. Göy türk abidələrində tez-tez xatırlanan bu tayfa demək olar ki, indi mövcud olan bütün türk ellərinin ortaq tayfa birliyidir (33,s. 21).

M. Seyidov yazır ki, «az» əski türkdilli qəbilənin adıdır (72, s. 16). «Az boyu» adlı məqalə müəllifi F. Ağasıoğlu yazır ki, az etnoniminin as variantı da geniş yayılmışdır. Belə yayılmanın səbəbi az//as boylarının vaxtilə qədim Azərbaycandan batı, quzey və doğu ölkələrə olan köçü ilə bağlıdır. Üç-dörd min ildir ki, bu boylar tarixi mənbələrdə xatırlanır. Qədim Azərbaycan əhalisinin az adlanan bir

qisminin sonralar azər boyu kimi tanınması azların türklüyünə şübhə yeri qoymur (2, s. 12-13). Müəllifin fikirlərinə görə, orta əsr mənbələrində türkdilli az tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya və Altaya qədər yayılmışdır, lakin daha qədim mənbələr az etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət edir.

Ümumiyyətlə, az//as etnonimi haqqında bir sıra tədqiqat işləri aparılmış, hətta sözün etimologiyasına da toxunulmuşdur: «Az morfemi tarixən «az xalqı» mənasında «ruzulu», «ehtiyatlı», «azuqəli» anlamında işlənmişdir. Yəqin ki, az sözü «ehtiyat», «azuqə», «ruzu» tanrısının adıdır... Əski dövrlərdə türk tayfalarının günəş-oda inamı ilə həmin tanrının varlığı kimi dərk edilmişdir. Az adında olan tanrı (günəş, od) türk qəbilə və tayfa birliklərinin bir qismi üçün mifonimləşmişdir. Ona görə də onların bir qismi özlərini «Az xalqı» adlandırmışdır. Bu xalqın isə azərbaycanlıların etnogenezində dayanan türk qəbilə və tayfa birliklərindən ən əsası olduğu heç kəsdə şübhə doğurmur» (33, s.27).

Zənn edirik ki, Tumaslı kənd adı Tam+as+lı forması əsasında yaranmışdır. Burada Tam+as - «Aslar yurdu» mənasındadır, -lı topoformantı isə «As yurdundan olanlar» mənası verir.

Tədqiqatçı alim C. Cəfərov yazır ki, «As vətəni», «asların yurdu» kimi anlayışlar as eb, as tam, as kap birləşmələrində də ifadə olunmuşdur (18, s. 78).

C. Cəfərov asların dilləri haqqında əldə etdiyi məlumatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, Əbu Reyhan Biruni (873-1048) Xarəzm və Curcanda yaşayan alanlar ilə asların qarışıq Xarəzm-peçeneq ləhcəsində danışdıqlarını qələmə almışdır. Böyük və Kiçik Ağrı dağının kənarında-Araz ətrafında yaşayan asların fəsahtli danışdıqları və böyük hörmət sahibi olduqları barədə də yazılı məlumat vardır (39).

C. İsmayıloğlu (Cəfərov) daha sonra müxtəlif ölkələrdə «as» etnonimiyasının müəyyən yer tutduğunu yazır və misal çəkdiyi yer adları sırasında Şərurdakı Tumaslı oykonimini də qeyd edir (yenə orada).

Bütün bu faktlar göstərir ki, Tumaslı adında as//az tayfa adı qorunmaqdadır.

Vərməziyar. Oykonimin mənşəyinə mənbələrdə az da olsa toxunulmuşdur. Bir mənbədə göstərilir ki, toponim İran dillərindəki «qala» «kənd» mənalarını bildirən var sözündən və Məzyar şəxs adından ibarət olub, «Məzyar qalası» mənasındadır (8, s. 107-108).

B. Budaqov və Q. Qeybullayev İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında vaxtilə mövcud olan Vərməziyarla Naxçıvandakı (Şərurda-A.İ.). Vərməziyarı mənşəcə eyni adlı hesab edirlər. Vərməziyar kənd adının İran dillərində «qala», «möhkəmləndirilmiş kənd» mənalarını verən var sözündən və Məzyar şəxs adından yarandığını qeyd edirlər (15, s. 171).

Həmin alimlər birgə yazdıqları «Naxçıvan diyarının yer yaddaşı» kitabında bir daha qeyd edirlər ki, Şərur rayonundakı Vərməziyar kəndi qədim farsca var «gecələr heyvan saxlamaq üçün hazırlanmış yer», «qala», «möhkəmləndirilmiş yer» sözündən və Məzyar şəxs adından ibarətdir. Kəndin adı «Məzyar qalası» mənasındadır. Vərməziyar adlı kəndin biri İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, biri də Naxçıvan qəzasındadır. Digər Vərməziyar İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında vardı (16, s. 112).

Tədqiqatçılardan İ. Bayramov var sözünü türk mənşəli hesab edir, lakin ikinci tərəfi şəxs adı kimi qəbul etməyərək, onun ərəb mənşəli məzar sözündən ibarət olduğunu iddia edir. O yazır: «Toponim türk dilində dərə, vadi, dərin yarıq» mənasında işlənən var (61, s. 113) və ərəb dilində «

ziyarət yeri, ziyarət olunan yer, qəbir» mənasında işlənən məzar sözlərindən əmələ gəlib, «dərədə, vadidə olan kənd» mənasını ifadə edir. Orotoponimdir (12,164)

Bu izahda adın «yar» hissəsi unudulub, məzar sözü isə kənd mənasında özünü doğrultmur.

Biz yuxarıda yar sözünə toxunduq (Şəhriyar oykoniminin mənşəyi ilə əlaqədar). Əlavə olaraq qeyd etməyi lazım bilirik ki, görkəmli toponimist alim T. Əhmədov yar sözünü qədim Azərbaycan dilinə məxsus söz hesab edir, bu sözün «sıldırım, uçurum, sıldırım sahil, dik sahil, dik qaya; yarğan» mənalarını verdiyini qeyd edir (28,s.32). Yar sözünün türk dillərində belə yozumu da var; çay sahili (kənarı) qaya; yarğan; sıldırım (15,s274)

Vərməziyar oykoniminin tərkibindəki var hissəsini fars mənşəli söz sayan müəlliflər eyni zamanda var fonetik tərkibli digər toponimlərə izah verərkən həmin sözü Azərbaycan mənşəli söz kimi təqdim edir və onun azərbaycanca «dayanacaq», «köç yeri», «yurd yeri» mənalarında işləndiyini də qeyd edirlər (15,s 128,169). Q. Qeybullayev var sözünün «kənd, yaşayış məntəqəsi» mənasını verdiyini də göstərir (52,s 106).

Bizə elə gəlir ki, Vərməziyar oykoniminin tərkibində məzrə sözü də iştirak edir. Məzrə ərəb mənşəli söz olmaqla mənası «əkin yeri, tarla» deməkdir (31,s343). Əkinliklərin, becərilən yerlərin məzrə adlandırıldığını F. Sümer də qeyd etmişdir (75,s. 223). Məzrə və Məzrə komponentli oykonimlər çoxdur: Məzrə, Məzrəabbasgölü, Məzrə Arsak, Məzrəbayramxan, Məzrəbəzzad, Məzrə Varinli, Məzrə Qarauca, İshavənd, Məzrə Əgricə, Məzrə Kərinək, Məzrə Kuçəli, Məzrə Fərhadarxı, Məzrə Cəlladlu, Məzrə Şinli (15, s. 334-335; 16, s. 91; 12, s. 458).

Yerli ziyalılardan B. Rəsulova mətbuatda dərc etdiyi məqaləsində yazır ki, kənd vaxtilə iki çay arasında yer-

ləşmişdi. Vərməziyar – «Verməz» -yar» kimi yaranmış «kömək verməz», «yovuşmaz», «tənha» mənasında işlənmişdir ki, bu da onun yerləşdiyi yerlə bağlı olmuş, həmin kiçik çaylarla başqalarından təcrid olunmuşdur (68).

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, Vərməziyar oykonimi bir neçə sözün (var+məzrə+yar) qovuşmasından əmələ gəlmişdir. Burada var - «kənd, yaşayış məntəqəsi», məzrə-«tarla», «əkin yeri», yar – «vadi», (vadinin bir mənası da «sahə» deməkdir) mənalарına uyğun gəlsə, onda Vərməziyar oykoniminin mənasını «əkin sahəsindəki kənd» kimi yozmaq olar.

Mənbələrdə Vərməziyarın bir adı da Bəzirlik kimi qeyd olunmuşdur (64, s. 328).

Azərbaycanda keçmiş vaxtlarda zəyərək adlı bitkidən yağ alırdılar ki, həmin yağ bəzir adlanırdı. Həmin yağ daha çox çıraqda yandırmaq üçün istifadə edilirdi. Çox güman ki, bəzir zəyərək sözünün də yerində işlədilmiş və bəzir sözünə -lik şəkilçisi artırmaqla kənd adını ifadə etmişlər. Oykonim «bəzir olan yer» mənasındadır.

Yengicə. Bu oykonimin bir adı da Qazançılar olmuşdur (64, s. 327). Kazan V əsrdə Albaniyaya öz tayfası ilə gəlmiş bir elbəyin adıdır. Geniş yayılmış türkmənşəli addır. «Kitabi-Dədə-Qorqud»da Kazan adı ilə müqayisə olunur. Məlum olduğu kimi, türklərin (məsələn, qazaxların) xalq təqvimində oktyabr ayının adıdır. Deməli, uşaq Kazan ayında doğulduğuna görə, ona bu ad verilmişdir. Belə ənənə bizdə də olmuşdur. Mövlud, Oruc, Məhərrəm, Novruz və s. ən çox bu bayram aylarında doğulmuş uşaqlara verilirdi (50, s. 181).

Qazançı etnonimi isə türk boylarının bir qolu olmuşdur. Türk bolqarlar bizim eramın II əsrində Cənubi Qafqaza, o sıradan Albaniya ərazisinə gəlmişlər. Biləsuvar rayonundakı «Bolqarçay» toponimi bu tayfanın adını saxla-

mışdır. Bolqarların Kuvyar, Çakar, Kul və Kazan qollarının adları isə Xubyarlı, Çaxırlı, Qullar və Qazançı toponimlərində qalmışdır (Bax: 50, s. 204).

Tədqiqatçıların fikrinə görə, Cənubi və Şimali Qafqazda, Orta Asiyada «qazan» («kazan») sözünün iştirak etdiyi külli miqdarda toponim mövcuddur. Maraqlıdır ki, bu söz həm kənd, həm dağ, həm də bulaq adlarında vardır. İlk dəfə bu məsələdə aydınlıq yaradan Q. Qeybullayev olmuşdur.

Biz yuxarıda Q. Qeybullayevin fikirlərinin bir qismi ilə yığcam şəkildə tanış olduq. «Qazan» sözü ilə bağlı toponimlər iki qismə ayrılır. Bir qismi qədim bolqar (bulaq) etnosuna mənsub kazan tayfasının adını əks etdirirsə, digər qismi (bulaq və dağ adları) onların zahirən qazana oxşarlığını bildirir (14, s. 117).

Kənd sonralar Yengicə (Yenicə) adlandırılmışdır.

Yengicə Yenicə sözünün fonetik şəklidir. Yengicə və ya Yenicə adlanan kəndlər əhalinin müəyyən hadisə ilə (əsasən torpaq çatışmazlığına görə) əlaqədar ona kənddən köçüb kənar yerdə yeni məntəqə salması nəticəsində yaranmışdır. Toponim «yeni kənd» mənasını bildirir (8, s. 267).

B. Budaqov və Q. Qeybullayev bu oykonimlərin yaranma səbəblərini aşağıdakı kimi izah edirlər: «Yengicə (türk dillərində yengi «təzə», «yeni») və Yenicə dedikdə oturaq kənddən bir qrup ailənin (yaxud bir nəslin) həmin kəndə məxsus icma torpağında yaratdığı məntəqə nəzərdə tutulurdu. Yengicə (və Yenicə) adlandırılan belə məntəqə ona kəndin tərkib hissəsi olaraq qalırdı və vergini də birlikdə verirdi» (15, s. 277).

Toponim təzə mənasında işlənən yengi sözü ilə -cə şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edən İ. Bayramov «yengi» sözünü ədəbi dilimizdə işlənən yeni sözünün dialekt variantı hesab edir (12, s. 352).

Tədqiqatçılardan A. Bağirov da B. Budaqovla Q. Qeybullayevin fikirləri ilə həmrəylik ifadə edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə istinad edən müəllif yazır ki, Yengicə sözü Azərbaycan dilində «yenicə», «az əvvəl», türk dillərində «təzə», «yeni» anlamlarında işlənir və «oturaq kənddən bir qrup ailənin (yaxud bir nəslin) həmin kəndə məxsus icma torpağında yaratdığı məntəqə nəzərdə tutulur». Demək, Yengicə «yeni salınmış kənd», «icma torpağında yaranmış məntəqə» mənasındadır (9, s. 94).

Lakin tədqiqatçı F. Rzayev öz ənənəsinə, daha doğrusu, adlara özünə məxsus yanaşma tərzinə sadıq qalaraq, Yengicə oykonimində qədim türk etnoslarının izini axtarır. O yazır: «Sözün «yeng» tərkibi türk dillərinə məxsus s≈y fonetik hadisəsinə nəzərə alsaq sanq/saq tərkibidir. Fikrimizcə, bu tərkibdə (?-A.İ.) yaranan Yengicə-Ərəb, Yengicə Çomaxtar, Yengicə kimi yer adları -nq qovuşuq səsi ilə işlənmiş «sak» etnosunun adıdır. Adın sonundakı «icə» tərkibi, fikrimizcə, izi/isi sözünün təhrifidir və c≈z, ə≈i fonetik paralelliyidir. Əgər şumer-türk dil paralellərinə diqqət yetirsək ici/izi şumerlərdə «isti», «issi» sözləri ilə eyni kökdəndir. Bunları nəzərə aldıqdan sonra söz «ışığı saklar», «od sakları» mənalarında açıqlanır ki, bu da qədim türk tayfalarının, o cümlədən sakların oda inancı ilə bağlıdır» (70, s. 76).

Əlbəttə, bu cür izah özünü doğrultmur və inandırıcı sayıla bilməz. Belə çıxır ki, Ərəbyengicə (Firudin müəllimin təbirincə Yengicə-Ərəb) oykonimində həm sak, həm də ərəb etnonimləri öz əksini tapmışdır. Həm də belə anlaşılır ki, Ərəbyengicə, yaxud Yengicə-Ərəb adı «ərəb» işıqlı saklar, yaxud işıqlı (od) Sak ərəbləri» mənasındadır. İndi necə başa düşək ərəb sakdır, yoxsa sak ərəbdir?

Məşhur dil tarixçisi H. Mirzəzadə özünün «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabında «yengi» sözünü

belə izah edir: «Yengi təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nın tərkibində olan q samitinin zəifləyib düşməsi ilə yeni şəkildə sabitləşmişdir. Yengi sözünün özünə gəldikdə bu, yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda bütün türkdilli xalqların yazısında müştərək bir orfoqrafiyaya malik olmuşdur.

Yeni sözünün yeni şəkildə yazıldığını M.F.Axundzadənin yazılarında da görürük... Yengi sözünün qədim imlası, demək olar ki, XX əsrin əvvəllərində yazılmış bir sıra dərsliklərin də dilində olduğu kimi saxlanılmışdır» (58 a, s. 74).

Bizcə, Yengicə oykoniminin aydın, anlaşıqlı mənasını dolandırmamağa, onda sakların izini axtarmağa ehtiyac duyulmur.

Zeyvə. Ərəb mənşəli ad hesab olunur. Ərəb xilafətinin Azərbaycana yürüşləri və Azərbaycanın işğalı ilə bağlı tarixi mənbələrdə xeyli məlumatlar vardır. Ərəblər Azərbaycanın şimalında xəzərlərin ciddi müqavimətinə rast gəlmiş və xəzər - ərəb müharibələri yüz ildən artıq davam etmişdir. Bu müharibələr ərəbləri məcbur etmişdir ki, strateji əhəmiyyət kəsb edən məntəqələrdə qarnizonları olan rəbatlar - möhkəmləndirilmiş hərbi məskənlər yaratsınlar. Qarnizonların saxlanması yerli əhali hesabına idi. Eyni zamanda həmin yerlərdə bütöv tayfalar da məskən salırdılar.

Ərəblər Dərbəndi tutduqdan sonra xilafət torpaqlarını Xəzərlərin hücumundan qorumaq üçün çox güclü qarnizon saxlamalı oldular. Bunun üçün Suriya əhalisindən 24 min əsgər Dərbəndə köçürüldü və onlara maaş verildi (Bax: 17, s. 164).

Sonralar rəbat döyüşçüləri qulluq yerinə öz ailələri ilə birlikdə köçməyə başladı.

Digər bir mənbədə qeyd olunur ki, Xəzər - ərəb müharibələri dövründə təkcə Hişam ibn Mərvan Şimal sərhədlərini qorumaq üçün 731- ci ildə Azərbaycanda Şamdan (Suriyadan) gəlmiş 40 min ərəb ailəsi yerləşdirmişdi. Ərəb-

lərin Azərbaycana köçürülməsi sonralar kütləvi şəkil almışdı. Onların əksəriyyəti Şam, Mosul, Diar, Rəbiə, Yəmən, Xeybər, Xillə, Kufə, Bəsrə və s. dairələrdən idi (8, s. 220).

Görkəmli alim, akademik Z. Bünyadov yazır ki, ərəblərlə Azərbaycan və Arran əhalisi arasında başlanan yaxınlaşma prosesi əvvəlcə Səlcuqların, sonra da monqolların hücumu ilə çox tez dayandırılmışdır. Azərbaycandakı ərəblər, ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra, tədricən ana dili və adətlərini unutmağa başlayıb, yerli türk əhalinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynayıb - qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək, məskən və sairəni qəbul etdilər (17, s. 171).

Z. Bünyadov həmçinin belə bir məlum həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, ərəblərin hücumundan çox əvvəl hələ Sasanilər imperiyası daxilində olanda belə burada türklər yaşayırdılar (17, s. 174).

Qədim mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə, qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyəyə belə sual verir: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» Abid cavab verir: «Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir» (yenə orada).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ağ hunlara mənsub olan Xəzərlər ta qədim zamandan bəri Kaspi (Xəzər) dənizilə Qara dəniz arasında yaşayıb böyük və qüvvətli bir dövlət yaratmışdılar ki, paytaxtları da Səməndər şəhəri idi (Dərbənddən yuxarı, Buynakın yaxınlığında). Xəzərlərin birinci dəfə olaraq Azərbaycanda görünüşlərini Xorenli 193 il İsanın təvəllüdündən qabaqda (hicrətdən 815 il irəli) vəqə bilir (77, s. 36).

Bundan başqa, Qafqazda və İran Azərbaycanında ərəblərə qarşı mübarizə başladığı zaman ərəblər bu üsyanı yatıra bilməyib, Amudərya tərəfdən türkləri dəvət etdilər. Bu zamandan başlayaraq türklər buraya axışib gəlməyə başla-

dılar (yənə orada səh 41). Əlbəttə, ərəblərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, etnik tərkibin türk çoxluğu onların (ərəblərin) assimilyasiya olunmalarına öz təsirini göstərməliydi.

Azərbaycanın qədim türk məskəni olması faktını təsdiq edən amillərdən biri də toponimlərdir. Vaxtilə Azərbaycanda ərəblərin məskən saldığı ərazilərin adlandırılması yerli türk əhalisi tərəfindən olmuşdur. İndi də həmin adlarda «ərəb» sözü qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikasındakı ayrı - ayrı rayonlar üzrə ərəblərlə əlaqəli yaranan yaşayış məskənlərinin adlarına fikir verək: Ərəbli, Ərəbkeymuraz, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı (Quba); Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdi (Şamaxı); Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbsarvan (Kürdəmir); Ərəbcəbirli, Ərəbxana, Ərəbmehdibəy, Ərəbşahverdi (Göyçay); Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan (Salyan); Ərəb (Lənkəran); Ərəb, Ərəbbəsərə, Ərəbocaq, Ərəbşəkil, Ərəbşeyx (Ağdaş); Ərəb, Ərəbli (Laçın); Ərəbli (Gədəbəy). Bundan əlavə, Masallı və Xaçmazda Ərəb, Yevlaxda Ərəbbəsərə, Neftçalada Ərəbqardaşbəyli, Qobustanda Ərəbqədim, Bərdə və Dəvəçi rayonlarında Ərəblər, Ağsuda Ərəbmehdibəyli kəndləri mövcuddur.

Göründüyü kimi, advermə qanunauyğunluğuna görə yerli, avtohton xalq gəlmələrin məskən saldıqları yeri «ərəb» etnonimini saxlamaqla türkcə adlandırmışdır; kənd adlarının - oykonimlərin bəzisi elə «ərəb» etnonimi ilə də adlandırılmışdır. Bu, linqvistik baxımdan söz kimi ilkindir (sadədir); ilkin oykonimlərin bir forması da kəmiyyət şəkilçisi vasitəsilə düzələnlərdir: Ərəblər.

Toponimlərdə müşahidə olunan -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi adətən əvvəlcədən mövcud olan müəyyən tayfa, nəsil, tirə adlarına artırılaraq oykonim kimi formalaşır: Ərəbli.

Ərəb etnonimli kənd adlarının əksəriyyəti isə mürəkkəb törəmə yolla yaranmışdır; bunlardan bəzisinə gəldik-

ləri yer (Ərəbbəsərə, Ərəbşamlı, Ərəbcəbirli, Ərəbqubalı), bir çoxuna isə təmsil olunduqları nəsil, tirə, yaxud başçıların adı əlavə olunmuşdur (Ərəbkeymuraz, Ərəbqədim, Ərəbşahverdi, Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbmehdibəyli və s).

Aşkar şəkildə göründüyü kimi, ərəblərlə əlaqəli yer adlarında toponimik areal, toponimik fon və formantlar türk- Azərbaycan dilinə məxsusdur .

Ərəblərlə əlaqədar yaranan yer adlarına Şərur rayonunun ərazisində (Naxçıvan MR) az da olsa rast gəlinir. Şərur rayonununun Arazqırağı kəndlərindən biri Ərəbyengicə adlanır. Həmin kənd Araz çayının sol sahilində, Şərur düzünün cənub-qərbində yerləşir. Kəndin adı mürəkkəb törəmə yolla yaranmışdır. Adın birinci komponenti, göründüyü kimi, «ərəb» etnonimini əks etdirir. Azərbaycana köçüb gəlmiş tayfalardan hansınınsa burada məskunlaşanlarını yerli türk əhali ümumi şəkildə «ərəb» adlandırmışdır. Adın ikinci komponenti isə sırf Azərbaycan türkçəsi ilə yengicə, yəni yenicə, təzəcə sözündən ibarətdir. Kəndin adı yenicə, təzəcə (salınmış) ərəb kəndi mənasındadır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, advermə, adlandırma yerli əhaliyə Azərbaycan türklərinə məxsusdur.

Şərur rayonundakı Zeyvə kəndinin adının isə ərəb mənşəli olması ehtimalı var.

Tədqiqatçılar Zeyvə sözünün ərəb dilindəki «zaviye» sözü ilə eyni kökdən olduğunu və fars dilindəki «xanəgah» (dərviş malikanəsi) ifadəsi ilə sinonimlik yaratdığını qeyd edərək, «künc», bucaq, guşə»; «hücrə, ibadətqah» mənasında işləndiyini göstərmişlər. Professor T. Əhmədov bu barədə yazır: «Zeyvə adlı məntəqələr keçmişdə bir bucaqda, hücrədə, camaatdan kənarda oturub, ömürlərini ibadətdə keçirən ruhanilər, tərki dünyalar üçün salınmış zaviyələrin qalıqlarıdır (28, s. 54).

Oz qaynağını L. Z. Budaqovun «Сравнительный словарь туретского - татарских наречий» kitabından götürən yuxarıdakı məlumat digər mənbələrdə də təkrar olunur: «Ərəb dilində zaviyə - «күнц», «буцақ» (cəmiyyətdən kənar mənasında), «hücrə», «ibadətgah» sözündəndir. Fars dilindəki xanəgah sözünün sinonimidir» (16, s. 116).

Zeyvə adlı məntəqələr camaatdan kənarda, ömürlərini ibadətlə keçirən ruhanilər, tərki dünyalar (onlar zaviyənişin, inzivanişin adlanırdılar) üçün salınmış məntəqələr idi (8, s. 234).

Hazırda Dəvəçi, İsmayılı və Laçın rayonlarında da Zeyvə adlı kəndlər vardır ki, bunların hamısı ərəb dilindəki «zaviyə» sözü ilə eyni kökdəndir.

Lakin tədqiqatçı F. Rzayevin fikri tamamilə başqadır. O Zeyvə kəndinin adını ərəbmənşəli hesab etmir: «Zeyvə sözü bir türk tayfa adıdır və «Subi» türk tayfa adından gələn bu sözün təhrif olunmuş formasıdır» (70, s. 67).

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi, Xilafət dövründə Xəlifələr Azərbaycana (həmçinin Arana) vaxtaşırı hakimlər təyin edirdilər ki, həmin hakimlər də təyinat yerinə özlərinə yaxın ərəb ailələri ilə, yəni öz tayfa nümayəndələrinin müşayiəti ilə gəlirdilər. Diyar Modar əhalisindən ibarət olan bir dəstə də Əbd ül- Kabir ibn Əbd ül- Həmdin hakim təyinatı ilə əlaqədar gəlmişdi (Bax 17, s. 167).

Güman etmək olar ki, Diyadin kəndinin adı Diyar Modar əhalisinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Ola bilsin ki, digər yerdə məskunlaşan Diyar Modar (mənbələrdə çox vaxt Diyar/Diar kimi qeyd olunmuşdur) ərəb ailəsindən bir qrupu da nə vaxtsa gəlib indiki Diyadin kəndində yaşamağa başlamış, adı da özləri ilə gətirmişlər. Kəndin adı «Diyar dinli», yəni özgə diyar, məmləkət, ölkədən olan dinlilər» mənası ətrafında formalaşmışdır. Bundan əlavə, din hissəciyi türk dillərində tarixən müstəqil söz

olmuşdur, isimlərə artırılaraq məkan mənası bildirən sözlər yaratmışdır. Belə yanaşsaq Diyadin oykoniminin mənası «Diyarlıların məskəni» anlamını verir. Əlbəttə, bunlar bir ehtimaldır. Şərur ərazisində mövcud olan oykonimlərdən türk arealına daxil etməkdə çətinlik törədən Diyadin adının tudinlərlə əlaqəli yaranması ehtimalı da vardır (37 s. 10). Bu fikrə F. Rzayevin də tədqiqatlarında rast gəlirik (70, s. 168). Bundan əlavə, F. Rzayev «Diyadin sözünün «düzəndə tikilmiş», «dağın təpəsi-zirvəsi» mənalarını verdiyini də ehtimal edir (70, s. 167).

Göründüyü kimi, Şərur ərazisində cəmi iki oykonimin ərəb mənşəli olması fikrinin özü də şübhə doğurur, ehtimal və gümanlar onu türk dili arealına istiqamətləndirir. Deməli, türk amili bu ərazidə həmişə güclü olmuşdur.

Ərəblərin Azərbaycana yürüşü tarixi faktdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb mənşəli xeyli miqdarda sözün olması da inkaredilməz həqiqətdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, vaxtilə Azərbaycana gəlmiş ərəb ailələri yerli türk əhalisi tərəfindən assimilyasiyaya uğramış, dillərini, adət-ənənələrini itirərək yerli əhali ilə qaynayıb – qarışmışlar. Onlardan «ərəb» etnonimli yer adları, çox az miqdarda ərəb mənşəli onomastik vahidlər - oykonimlər qalmışdır.

Şərur oykonimlərinin mənşəyində ərəblərlə dolayısı ilə əlaqələndirilən adların bir hissəsi antroponim səciyyəlidir. Bəlli olduğu kimi, şəxs adlarından tayfa, nəsil, tirə adlarının formalaşması halları da çox olmuşdur. İslam dininin qəbulu ilə əlaqədar Azərbaycan antroponimlərində (şəxs adları) ərəb ünsürləri artmağa başladı. Hazırda ərəb mənşəli Azərbaycan şəxs adları xeyli miqdardadır və bunun davam etməsinin başlıca səbəbi oğul - uşağa, nənə, baba, ata, ana adlarının verilməsi ənənəsi ilə bağlıdır.

Antroponim səciyyəli yer adlarında da ərəb mənşəli adların müşahidə edilməsi təbii bir haldır.

Şərur oykonimləri arasında İbadulla, Qışlaq Abbas, Mahmudkənd, Məmmədsabir, Muğancıq - Mehrab, Muğancıq-Müslüm, Salahabad kimi kənd adları vardır. Bunlardakı İbadulla, Abbas, Mahmud, Məmməd, Sabir, Mehrab, Müslüm, Salah həm də şəxs adlarıdır.

Ərəbcə Abbas – «tutqun, qaşqabaqlı», İbadulla – «Allahın qulları», «Allahın bəndələri», Məmməd (Məhəməd, Muhamməd) - «həmd olunan, hamının tərif etdiyi, şərəfli, şanlı», Müslüm-müti, dinc, itaətli, «müsəlman», Sabir - «Səbirli, dözümlü, dəyanətli», Salah (Saleh, Salih) - xeyirxah, yaxşılıq edən», Mehrab - «məscidlərdə qiblə cəhətdəki divarda qoyulmuş və pişnamazın önündə durub namaz qılınan oyuq», Mahmud (Məhmud)- «təriflənmiş, şöhrətlənmiş, tanınmış» mənələrindəndir. Bu, əlbəttə, sözlərin ərəbcə olan leksik, lüğəvi mənələridir.

Beləliklə, Şərur rayonunda (o cümlədən Azərbaycanda) ərəblərlə əlaqələndirilən kənd adlarını üç qrupa bölmək olar: 1. Tərkibində «ərəb» sözü olan, yəni «ərəb» etnonimli oykonimlər (Ərəbyengicə); 2. Ərəb mənşəli oykonimlər (Zeyvə, Diyadin); 3. Ərəb mənşəli şəxs adlarından yaranan oykonimlər.

Şərurda tərkibində «ərəb» adını daşıyan bir, ərəb mənşəli ehtimal olunan iki, ərəb mənşəli şəxs adlarından yaranan kənd adları isə bir neçədir.

II FƏSİL

OYKONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI VƏ LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şərur düzünün toponimlərinə daxil olan oykonimlərin demək olar ki, hamısı (Şərurdan başqa) kənd yaşayış məskənləri adı olduqları üçün burada obyektin növünü, yaxud tipini müəyyənləşdirən «Kənd» nomenklatur termini işlənir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məhz nomenklatur termin bir çox tədqiqatçıların «Sadə toponim yoxdur, kök və nomenklatur termin və bu tərkibdən təşkil olunmuş mürəkkəb toponim vardır» fikrinə gələnələrinə əsas vermişdir. Biz Şərur rayonunun Arazboyu oykonimləri ilə əlaqədar bu məsələyə toxunduğumuzdan (37,s.30) bunun üzərində dayanmırıq.

Şərur düzü oykonimlərinin ümumi mənzərəsinə nəzər saldıqda görünür ki, onların yaranma yolları müxtəlifdir. Quruluşlarına görə ilkin və törəmə (sadə və mürəkkəb törəmə) olmaqla ikincilərin yaranmasında sintaktik və morfoloji vasitələr (formantlar) yaxından iştirak etmişdir. Biz nomenklatur termini nəzərə almadan (qeyd olunduğu kimi, oykonimlərin hamısında nomenklatur termin «kəndi» sözüdür) oykonimlərin yaranma yollarına nəzər saldıqda məlum olur ki, oykonimlərin bir hissəsi sadə sözlərdən ibarət olan ilkin oykonimlərdir. Bir çoxu müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzəldiyindən onları sadə törəmə oykonim (düzəltmə söz) adlandırmaq olar. Bəzi oykonimlər isə mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik yolla) yaranmışdır.

Şərur düzü oykonimlərinin yaranma yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik yolla) yaranan oykonimlər.

A) Kənd komponentinin iştirakı ilə yaranan oykonimlər. Şərur düzünə daxil olan bir neçə oykonimin tərkibində «kənd» sözü vardır. Bunlar quruluşuna görə iki sözdən ibarət olmaqla mürəkkəb törəmə yolla, yəni sintaktik yolla yaranmışdır. Belə oykonimlərə aşağıdakılar daxildir: Cəlilkənd, Kürkənd, Mahmudkənd.

Bu oykonimlər nomenklatur terminlə Cəlilkənd kəndi, Kürkənd kəndi, Mahmudkənd kəndi kimi işlənərək tam toponimik ad formasını bərpa edirdi. Lakin burada coğrafi obyekt istisnasız kənd yaşayış məskəninə aid olduğu üçün nomenklatur termin olmadan oykonimin tərkibindəki kənd sözü həmin funksiyanı yerinə yetirir. Ona görə də məlum Qanunla («Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu») həmin oykonimlərə əlavə olunan «kəndi» nomenklatur termini yaşayış məskənlərinin adından çıxarılmış, yəni iki kənd sözünə ehtiyac duyulmamışdır. Əgər nə vaxtsa həmin kəndlərin hansısa qəsəbə, şəhər statusu alarsa, onda hökumət nomenklatur termin bərpa oluna bilər. Məsələn, Mahmudkənd qəsəbəsi (şəhəri) və s. Oykonimlərin komponentləri arasında yanaşma əlaqəsi olduğundan, I növ ismi birləşməyə uyğundur. Cəlilkənd və Mahmudkənd kimi ismi birləşmələr analitik yolla əmələ gəldiyindən heç bir şəkilçiyə ehtiyac duyulmamışdır. Birləşmə «isim+isim» tipinə uyğundur. Lakin burada bir cəhəti unutmamaq olmaz: Məlum olduğu kimi, ismi söz birləşmələrində ən azı iki leksik vahid iştirak edir və onların arasında yanaşma, idarə, uzlaşma kimi sintaktik əlaqə olur; onlar bitişmir, ayrı deyilir və yazılır. Amma təqdim olunan onomastik vahidlərdə bu əlamət yoxdur, onlar bitişik yazılır. Demək, bunlar qrammatik cəhətdən mürəkkəb sözə uyğundur. Bu da o deməkdir ki, oykonimlərin birinci komponenti, yəni no-

menklatur terminsiz hissəsi söz kimi quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Bu terminlər isə leksikologiyada (həmçinin onomologiyada) ilkin və törəmə (sadə törəmə, mürəkkəb törəmə) terminlərinə uyğundur.

Mürəkkəb sözlər də adətən ən azı iki sadə sözün birləşməsindən əmələ gəlsə də onlar bir leksik vahid hesab olunur. Məsələn, Əlixan bir, Əli xan iki leksik vahiddir. Eynilə də Mahmukənd bir, Mahmudkənd kəndi iki leksik vahiddən ibarətdir. Mahmudkənd kəndi forması söz birləşməsidir (II növ ismi birləşmə), komponentlərin hər birinin müstəqil vurğusu vardır. Mahmudkənd isə mürəkkəb yolla törəyən sözdür, yəni mürəkkəb sözdür və bir baş vurğuya tabedir. Beləliklə, qrammatik əlamətinə görə «kənd» həmçinin «abad» tərkibli oykonimlər I növ ismi birləşmə əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdir. Sözsüz ki, nomenklatur terminin əlavəsi həmişə II növ ismi birləşməyə uyğun gəlir.

B) Abad komponentli oykonimlər. Şərur düzündə abad komponentinin iştirakı ilə yaranan iki kənd vardır: Salahabad və Sovetabad. Hazırda Sovetabad Arpaçay adlanır.

Azərbaycan toponomiyasında fars mənşəli abad formantı kənd sözünün sinonimi kimi işlənir.

Abad sözünün toponimlərdə «kənd», «yaşayış məntəqəsi» mənasında işləndiyi bəzi mənbələrdə də qeyd olunur. (16.s.57)

Adətən, antroponimlərə əlavə olunan və kəndin kimə aid olduğunu bildiren abad topoformantı keçmiş Sovetabad oykonimində Sovet sözünə artırılmaqla memuar-xatirə mənşəli oykonim yaratmışdır.

Abad sözü əlavə olunduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olduğu üçün I növ ismi söz birləşmə («isim+isim») formasına uyğun olsa da, bitişik yazılan mürəkkəb sözdür, daha doğrusu, mürəkkəb törəmə yolla yaranan leksik vahiddir.

Hazırda kənd Arpaçay adlanır. Bu ad da «köy+kök» modeli əsasında formalaşmışdır.

C) Qışlaq komponentli oykonimlər. Yaşayış məskənlərindən birinin tərkibində «qışlaq» sözü işlənmişdir: Qışlaq Abbas. Mürəkkəb törəmə yolla (sintaktik yolla) əmələ gələn bu adın formalaşmasında iştirak edən sözlər arasında yanaşma sintaktik əlaqəsi vardır. Bu əlaqə nəticəsində I növ ismi birləşmə yaranmışdır. İsmi birləşmənin komponentləri «isim+isim» (kök+kök) tipinə uyğundur. Komponentlərin hər biri öz müstəqil vurğusunu saxlamışdır.

Ç) Şəxs adlarından (antroponimlərdən) yaranan oykonimlər. Belə adları iki qrupa bölmək olar:

1) İki şəxs adının birləşməsindən yaranan oykonimlər. Bu cür əlamətə malik olan bir oykonim vardır: Məmmədsabir kəndi. Bu, sırf antroponim səciyyəli oykonimlər qrupuna daxil olan bir addır. Oykonim Məmmədsabir antroponiminə «kənd» nomenklatur termini artırmaqla yaranmışdır. Məmmədsabir adı yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb söz kimi (mürəkkəb yolla törəyən söz kimi) götürülməklə oykonimin birinci komponentini təşkil edir, ikinci komponent mənsubiyyət şəkilçili «kəndi» sözüdür. «İsim+isim» tipinə uyğun olan tərəflər idarə əlaqəsi ilə birləşərək ikinci növ ismi söz birləşməsi yaratmışlar.

2) Etnonim və şəxs adları əsasında yaranan oykonimlər.

Şərur düzünün toponimləri sırasına daxil olan Muğancıq-Mehrab və Muğancıq-Müslüm kənd adları belə oykonimlərdəndir. Burada Mehrab və Müslüm yaşayış yerinin əsasını qoyan şəxs adlarıdır.

Muğancıq sözündə iki morfoloji əlamət vardır: -an və -cıq. Muğ etnoniminə əlavə edilən -an həm kəmiyyət şəkilçisi məqamında işlənir, həm də «yer, məskən» anlayışını ifadə edir. «An»ın «məmləkət», «yurd» mənasında işləndiyini M. Vəlili də qeyd etmişdir (77, s. 39). Muğancıq sözün-

dəki -cıq Azərbaycan dilində kiçiltmə mənasını bildirən şəkilçidir.

Toponimlərdə özünü göstərən linqvistik elementlər formant mövqeyində olduğundan, onlar müstəqil işlənmiş, yalnız sözdüzəldici element kimi çıxış edirlər.

2. Sadə törəmə yolla (morfoloji yolla) yaranan oykonimlər.

Bu yolla yaranan oykonimlərdə müxtəlif leksik və qrammatik vasitələr (şəkilçilər) iştirak edir; müasir dil baxımından düzəltmə sözlərə uyğun gəlir. Sadə düzəltmə yolla əmələ gələn oykonimlərdə müxtəlif şəkilçilər (formantlar) iştirak edir:

a) -lı, -li şəkilçili oykonimlər. Şərur düzünə daxil olan oykonimlərdən bir neçəsi həmin şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır: Ələkli, Tumaslı, Sərxanlı, Çəmənli.

Müasir Azərbaycan dilində -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisi əsasən sifət düzəldən formant kimi fəaliyyət göstərir və atributiv sözlər əmələ gətirir. Həmin şəkilçili sözlərin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar asanlıqla substantivləşirlər. Azərbaycan toponimiyasında müşahidə olunan bu xarakterik əlamətlə yanaşı, -lı şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan oykonimlərdə mənsubluq, aidlik əlaməti də əsas xarakterik cəhət kimi özünü göstərir. Bu, semantik əsas kimi oykonimlərə xas olan bir əlamətdir.

-lı şəkilçisi a) əvvəlcədən mövcud olan tayfa adına artırılaraq həmin tayfaya mənsub, aid mənası daşıyan oykonim yaradır; b) antroponimlərə –şəxs adlarına, ləqəblərə, ayamalara artırılaraq oykonim əmələ gətirir; c) sənət, peşə, məşğuliyyət, dini mənəb bildirən sözlərdən oykonim yaradır.

Ələkli oykonimi ələk məişət əşyası düzəldən, sənət-peşə məşğuliyyəti ilə tanınan nəsil, tirə adından yaranan patronomik oykonimdir. Burada -li şəkilçisi -çi şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış etmişdir; tələb olunan -lər şəkilçisi isə ixti-

sara düşmüşdür: yaxud ələk (ələqçin) etnoniminə artırılaraq həmin etnonimə mənsubluq mahiyyəti vermişdir.

Tumaslı oykonimində –lı şəkilçisi tumas etnoniminə artırılaraq yaşayış məskəninin tumas tayfasına məxsusluğunu bildirir; etnooykonimdir. Daha doğrusu burada –lı formantı kənd adına «Aslar yurdundan olanlar» mənasını formalaşdırmışdır.

Sərxanlı oykonimində –lı şəkilçisi antroponimə (şəxs adına) artırılaraq Sərxan şəxs adından həmin adamın törəmələrini ifadə edən nəsil adı formalaşdırmışdır. Kəndin adı patronomik oykonimlərə aiddir.

Azərbaycan toponimiyasında bu yolla yaranan oykonimlər çoxluq təşkil edir. T. Əhmədovun təbirincə desək, «-lı,-li,-lu,-lü şəkilçisi müxtəlif şəxs adlarına (antroponimlərə) qoşularaq, bir əcdada mənsub konkret qohum-əqrəba, nəsil mənası ifadə edən düzəltmə etnonimlər əmələ gətirir (28, s. 99).

Çəmənli oykonimindəki -li topoformantının funksiyası bir az fərqlidir. Burada -li şəkilçisi aidlik, mənsubluq ifadəsindən uzaqdır; çəmən bitki adına qoşularaq topluluq bildirir, yəni –lı şəkilçisi oykonimin tərkibində kəmiyyətçə çoxluğu təşkil edən əlamət kimi çıxış edir. Substantivləşmə atributiv əlaməti arxa plana keçirmişdir ki, bu da toponimlərə xas olan bir cəhətdir. -Lı şəkilçili oykonimlər «kök-şəkilçi» modelində yaranmışdır.

b) -lıq şəkilçili oykonimlər. Dilçi alimlər belə hesab edirlər ki, oykonimlərin tərkibindəki -lıq,-lik,-luq,-lük şəkilçisi -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir. Bu da tədqiqatçıların «-lı,-li,-lu,-lü şəkilçisi mənşə etibarilə -lıq,-lik,-luq,-lük şəkilçisindən törənmişdir» fikrini əsaslandırmağa imkan verir (28, s. 99).

A. Qurbanov yazır ki, həmin şəkilçi (-lıq şəkilçisi –A. İ.) ancaq toponimlərin tərkibində işlənir, onlara başqa

xüsusi adlar qrupunun tərkibində təsadüf edilmir. Bu şəkilçi tərkibində işləndiyi toponimin mənasında müəyyən bir çoxluq ifadə edir, oykonimlərin tərkibində işlənməklə yaşayış məntəqəsinin yönünü, səmtini, yaşayış məntəqəsinin mənşəyini, yəni keçmişdə oranın kimə mənsub olduğunu bildirir (53, s. 454-455).

Aralıq oykonimində iştirak edən -lıq şəkilçisi bir topoformant kimi, yaşayış obyektinin yönünü, səmtini bildirən düzəltmə vasitəsi kimi çıxış edir; burada «ara» sözün ilk forması (kökü), -lıq» şəkilçisidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, oykonim «arada yerləşən kənd» anlamındadır. Oykonim «kök-şəkilçi» modelinə uyğundur!

Xanlıqlar oykoniminin formalaşmasında iştirak edən -lıq şəkilçisi isə burada aidlik, mənsubluq mənasını bildirir; ərazinin keçmişdə Naxçıvan xanlarına mənsub olduğunu ifadə edir. (Əvvəlki fəsildə izah edilmişdir, əsl «xandaklar»dır; etnooykonimdir).

Göründüyü kimi, oykonimin tərkibində əlavə olaraq-lar şəkilçisi də işlənir. Azərbaycan dilində daha çox cəmlik (kəmiyyət) bildirən şəkilçi kimi tanınan -lar (-lər) onomastik leksikada əsasən, söz köklərinə artırılaraq məkan adları yaradır. Lakin Xanlıqlar adında -lıq şəkilçisindən sonra əlavə olunan ikinci şəkilçidir. Bu da, görünür, xanlıq torpaq sahələrinin çoxluğu ilə əlaqədardır. Struktur vəziyyətinə görə xanlıqlar «kök+şəkilçi+şəkilçi» modeli ilə yaranmışdır.

c) -lar (-lər) şəkilçili oykonimlər.

S. Cəfərov yazır ki, kəmiyyət şəkilçisi olan -lar, -lər, əsasən qrammatik - leksik bir şəkilçidir, lakin eyni zamanda, dilimizdə bir leksik şəkilçi kimi də işlədilir və üç mənə çalarlığına malik substantiv ismilər əmələ gətirir (19, s. 177).

S. Cəfərov xüsusi şəxs və məkan adlarını da onlardan biri kimi qeyd edir (yənə orada). Demək, -lar (-lər) xüsusi şəxs adları (antroponimlər) ilə yanaşı (Şahlar, Bəylər,

Ağalar və s.), həm də oykonim yaratması prosesində iştirak edir. Belə oykonimlərdən biri Şərur düzündəki Dərvişlərdir. Dini mənəb bildiren dərviş sözünə qoşulan -lər burada leksik şəkilçi kimi qeyd edilməlidir. Həmin şəkilçi «dərviş məskəni» anlamı verən Dərvişlər yaşayış obyektinə məkan adları yaradan toponimant səciyyəsi vermişdir. «Kök+şəkilçi» modeli Dərvişlər oykoniminin quruluşunu təşkil edir.

ç) -laq şəkilçili oykonimlər.

Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir vardır ki, (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə düzələn sözlərin atributivləşməsi nəticəsində onun son samiti düşərək -lı, (-li,-lu,-lü) şəkilçisi törənmişdir. Dilimizdə -lı,(-li,-lu,-lü) şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər, eyni zamanda -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir, -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi isə vaxtilə -lak (-lək) şəkilçisinin fonetik variantı olmuşdur (19, s. 162-163).

Azərbaycan onomastik leksikasında -laq formantı adətən yer, məkan anlamını bildirir, həm ayrılıqda, həm də digər sözlərlə yanaşı kənd adlarında iştirak edir.

Bu şəkilçi (-laq şəkilçisi A. İ.) Azərbaycan onomastik sistemi üçün o qədər də xarakterik deyildir (54, s. 463). Bu yəqin ki, -lı⁴, -lıq⁴ şəkilçilərinin daha aktiv işlənməsi ilə bağlıdır.

Şərur düzündə tərkibində -laq formantı olan oykonim yalnız Qışlaq Abbas kənd adında qorunur. Oykonimin strukturu «kök+şəkilçi+kök» modelinə uyğun gəlir.

d) -an şəkilçili oykonimlər.

Bu, əslində feli sifət (qrammatik-leksik) şəkilçisi olduğuna baxmayaraq, eyni zamanda leksik -qrammatik və hətta leksik şəkilçi yerində də işlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirilir (19, s. 180).

Bu şəkilçi (-an şəkilçisi) oykonimlərin tərkibində özünü daha çox leksik şəkilçi kimi göstərir. Şərur düzü oykonimlərinə Çərçiboğan kənd adında müşahidə olunan -an şəkilçisi «boğ» felindən «boğan» atributiv isimi yaradaraq «çərçi» sözüə əlavə olunmuş, sonda Çərçiboğan kənd adı formalaşmışdır. Çərçiboğan oykonimi mürəkkəb törəmə yolla, yəni «kök+kök+şəkilçi» modeli əsasında sintaktik-morfoloji yolla (qaydada) yaranan oykonimdir.

Sadə düzəltmə, yaxud morfoloji yolla yaranan oykonimlər adətən, «kök-şəkilçi» modelinə uyğun olur. Göründüyü kimi, Çərçiboğan öz struktur əlaməti ilə çox fərqlidir. Çərçiboğan yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan, əsas vurğuya tabe olan mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır. «Kök+kök+şəkilçi» modelindədir.

Şərur düzündəki Arbatan oykonimi də göründüyü kimi, an tərkibli (sonluqlu) addır. Əgər bu oykonim «ər» və «bat» (maq), yəni «isim» + «fel» birləşmə tipi kimi götürülsəydi yuxarıda deyilən əlamətlər burada da nəzərə alınardı. Lakin Arbatan oykoniminin mənşəyi və formalaşması haqqında ziddiyətli fikirlər olduğu üçün burada «an»ın şəkilçi olması haqqında hələlik qəti hökm vermək olmur.

E) - cə şəkilçili oykonimlər.

Azərbaycan leksik sistemində -ca, -cə adlardan zərf düzəldən şəkilçi kimi üç mənə xüsusiyyətinə malik zərflər yaradır; o cümlədən sadə zərflərdən düzəltmə zərf əmələ gətirir: ayrıca, əvvəlcə, qabaqca, yenicə və s. (19, s. 190). Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər də düzəldilir: yonca, düşüncə, əyləncə və s. (yenə orada, s. 18). Ümumiyyətlə, -cə qeyri məhsuldar şəkilçi qrupuna daxildir. Ona görə də Azərbaycan toponimik sistemində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan xüsusi adlar o qədər də çox deyil.

Yengicə oykoniminin formalaşmasında iştirak edən -cə formantı burada atributiv mövqeyində dayanan yengi

(yeni) sözüne qoşulmaqla «lap», «ən» ədatının əvəzedicisi kimi çıxış edir. Yengicə oykoniminin «ən (lap) yeni salınmış kənd» anlamı deyilən fikrə uyğun gəlir. Digər tərəfdən, -cə həm də sözün substantivləşməsinə xidmət edir ki, onomastik vahidlər sistemində, o cümlədən oykonimlərin əsas komponentinin xüsusi adı kimi formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Oykonim «kök+şəkilçi» modelindədir.

3. Sadə yolla yaranan (ilkin) oykonimlər.

Belə oykonimlərə bir kökdən yaranan kənd adları daxildir. İbadulla, Şəhriyar, Püsyən, Düdəngə, Zeyvə, Çomaxtur, Kosacan, Qarxun, Vərməziyar kimi kənd adlarını daxil etmək olar. Bunların heç də hamısı sadə yolla yaranmamışdır. Vaxtilə sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərlə ifadə olunan, lakin müasir dil baxımından ayrı-ayrı komponentlərə bölünmədikləri üçün biz onları şərti olaraq sadə toponimlər qrupuna daxil edirik.

NƏTİCƏ

Şərur düzünə daxil olan oykonimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir daha göstərdi ki, ərazi əskidən Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur. Şərur toponimiyasının istər dil mənsubiyyəti, istər onların yaranma yolları, istərsə də toponimik fon, areal və formantlar demək olar ki, əksəriyyət lə Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Şərur doğma Azərbaycanımızın, Naxçıvanımızın bir parçasıdır. Burada da zəngin tarixi keçmişimizdən xəbər verən, özündə tarixin min bir sirrini saxlayan sehirli-sirli toponimlər çoxdur; obrazlı dillə desək, tarixlər şahidi qocaman Şərurun sinəsi sözlə doludur. Bu söz onun toponimləridir, toponimlər isə bizim tariximizdir. Bu tarixi araşdırmaq, öyrənmək bizim vətən əxlaqımızdır.

Ən qədim dövrlərdən toponimlər zəruri tələbat əsasında yaranmış, müxtəlif tipli coğrafi obyektləri bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək məqsədi daşmışdır. Eyni tipli coğrafi obyektlər də bir-birindən fərqləndirilmiş, bir sıra cəhətləri ilə, leksik, semantik və qrammatik əlamətləri ilə biri digərindən seçilmişdir. Daha çox oykonimlərə şamil edilən bu xüsusiyyətlər, əlbəttə ki, Şərur düzünə daxil olan kənd adlarında da özünü göstərir.

Tədqiqat göstərdi ki, oykonimlərin bir qismi etnonim, tayfa adlarını özündə yaşadır. Misal üçün, Qarxun oykonimi, bəlli olduğu kimi, oğuzların 24 boyundan biri sayılan karkın adını günümüze çatdırmışdır.

Şərur oykonimləri içərisində elə onomastik vahidlərə rast gəlirik ki, onlar sırf şəxs adlarını ifadə edir. İbadulla, Məmmədsabir kimi kənd adları antroponim səciyyəli oykonimlərdəndir. Bir kökdən ibarət olanlar sadə yolla yaranan oykonimlər qrupuna daxildir.

Şəxs adlarından törəyən və nəsil, tirə adını ifadə edən oykonimlərə Sərxanlı adı daxildir. Azərbaycan toponimiyasında geniş yayılan -lı⁴ formantının fəal iştirakı ilə yaranan Çəmənli, Ələkli, Tumaslı oykonimləri qrammatik struktur xüsusiyyətlərinə görə sadə törəmə yolla, yaxud morfoloji üsulla yaranmışdır.

Şəxs adlarından mürəkkəb törəmə yolla yaranan oykonimlər də Şərur düzündə çoxdur. Mahmudkənd, Qışlaq Abbas, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm belə adlandırılmışdır. Sonuncu iki oykonim etno antroponim səciyyəlidir.

Şərur düzünə daxil olan oykonimlərdən yalnız biri hidronim mənşəlidir. Tarixən kəndlərin bir çoxu çay kənarlarında salınmışdır. Çox vaxt ya kənd çayın adı ilə, yaxud çay kəndin adı ilə adlandırılmış, beləliklə, müştərək oykonim və hidronim meydana gəlmişdir. Şərurdakı Arpaçay oykonimi çayın adı ilə adlandırılan hidrooykonimdir.

Şərur düzündə eyni adlı iki yaşayış məntəqəsi identik səciyyəlidir. Onları bir-birindən ayırmaq üçün fərqləndirici, yaxud köməkçi sözlərdən istifadə edilir. Yuxarı Aralıq, Aşağı Aralıq kənd adları belələrindəndir.

Bir sözlə, Şərur düzünün oykonimlərinin tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir.

1. Şərur ərazi toponimiyasında Azərbaycan-türk dilinə mənsub oykonimlər üstünlük təşkil etdiyindən Şərur ərazisinin toponimik fonu azərbaycandır.

2. Şərur düzü ərazi toponimiyasında toponimik fon və areal Azərbaycan dilinə məxsusdur. Bunu oykonimlərin dil mənsubiyyəti və topoformantlar təsdiq edir; -lı (-li,-lu,-lü), -lar (-lər), -lıq (-lik,-luq,-lük), -ca (-cə) və s. kimi onomastik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edən şəkilçilər Azərbaycan –türk dilinə məxsusdur.

3. Şərur düzünün oykonimlərini nominasiya üzrə, əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. (Nominasiya, ümu-

mi sözlər, məhfumların xüsusiləşərək toponimlərə çevrilməsi, habelə xüsusinin (məsələn, tayfa, nəsil, şəxs və s. adlarının) konkretləşərək ünvanlara-yer adlarına keçməsi prosesidir (81, s.82).

3.1. Şəxs adlarından əmələ gələn oykonimlər: İbadulla, Şəhriyar, Məmmədsabir.

3.2. Şəxs və kənd, adad, qışlaq topoformantlarından yaranan oykonimlər: Cəlilkənd, Mahmudkənd, Salahabad, Qışlaq Abbas.

3.3. Şəxs adları və etnonimlərdən əmələ gələn oykonimlər: Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm.

3.4. Etnonimlərdən yaranan etnooykonimlər: Qarxun, Püsyən, Kürcülü, Siyaqut, Tumaslı, Xandaklar (Xanlıqlar), Kosacan:

3.5. Nəsil, tirə adlarından yaranan patronomik oykonimlər: Sərxanlı, Ələkli, Çomaxtur, Kürkənd, Kürcülü.

3.6. Relyef elementlərinə görə yaranan oykonimlər: Yuxarı Aralıq, Aşağı Aralıq, Vərməziyar.

3.7. Dini xarakterli oykonimlər: Dərvişlər, Zeyvə.

3.8. Memorial və simvolik oykonimlər: Sovetabad (Arpaçay)

3.9. Bitki adından yaranan fitooykonimlər: Çəmənli.

3.10. Su obyektlərinin adı ilə omonim olan hidrooykonimlər: Arpaçay.

3.11. Yuxarıdakı qruplara aid edilməyən oykonimlər: Arbatan, Çərçiboğan, Düdəngə

4. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Şərur düzünə daxil olan oykonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

4.1. Bir köklü oykonimlər. Bunlar «kök»=«isim» modelinə uyğundur: İbadulla, Şəhriyar, Qarxun, Püsyən, Zeyvə.

4.2. «Kök+şəkilçi»=«isim+şəkilçi» modelinə uyğun oykonimlər: Aralıq, Dərvişlər, Ələkli, Sərxanlı, Tumaslı.

4.3. «Kök+şəkilçi»= «sifət+şəkilçi» modelli oykonimlər: Yengicə, Siyaqut (Siyah-qara, qut-lar; Qaralar etnoniminin adı)

4.4. Kök+şəkilçi+şəkilçi»=«isim+şəkilçi+şəkilçi» modelli oykonimlər: Xanlıqlar.

4.5. «Kök+kök»=«isim+isim» modelli oykonimlər: Məmmədsabir, Kürkənd, Cəlilkənd, Mahmudkənd, Salahabad, Sovetabad.

4.6. «Kök+şəkilçi+kök»=«isim+şəkilçi+isim» modelli oykonimlər: Qışlaq Abbas, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm.

4.7. «Kök+kök+şəkilçi»=«isim+fel+şəkilçi» modelli oykonimlər: Çərçiboğan, (Arbatan).

4.8. «Kök+kök+şəkilçi» modelli oykonimlər: Kürcülü.

4.9. Linqvistik əlamətləri dəqiqləşməyən oykonimlər: Çomaxtur, Kosacan, Vərməziyar.

4.10. «Kök+kök+şəkilçi»=«say+fel+şəkilçi» modelinə Düdəngə adı uyğun gəlir. Bu, hibrid yolla yaranan addır; «du»-iran mənşəli söz olmaqla «iki» deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adcı Murad. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı: Gənclik, 1997.
2. Ağasıoğlu F.C. Azər xalqı, Bakı: Ağrıdağ, 2000, 432 s.
3. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
4. Aşıq Ələsgər. II kitab, Bakı: Elm, 1972, 328 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1964, 480 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı: Elm, I c., 1966, 596 s; II c., 1980, 576 s; III c., 1983, 556 s, IV c, 1987, 544 s.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı: ASE Baş redaksiyası, I c., 1976, 592 s; II c., 1978, 592 s; VII c., 1983, 624 s; X c, 1987, 608 s.
8. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 2000, 588 s.
9. Bağirov A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2002, 288 s.
10. Bağirov A.N. Naxçıvan toponimləri və tarixi həqiqətlər «Naxçıvan: tarixi gerçəkliklər, müasir durum, inkişaf perspektivləri» beynəlxalq simpoziumun materialları, Bakı: Təhsil, 2006, 504 s.
11. Баскаков Щ.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку: Язычы, 1992, 280 с.
12. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı: Elm, 2002, 696 s.
13. Bayramov İ. Vedibasar mahalının türkmənşəli toponimləri, «Vedibasar» qəzeti 16 – 30 iyun, 2003 –cü il, № 8.
14. Budaqov B. Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı: Elm, 1994, 272 s.

15. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı: Oğuz eli, 1998, 454 s.

16. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı, Bakı: Naftapress, 2004, 120 s.

16 a. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q.Ə. Tarixin torpaq üzərində möhürü. Xalq qəzeti, 02 may 2000- ci il.

17. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.

18. Cəfərov C. İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə, Bakı: Səda, 2005, 171 s.

19. Cəfərov S. A. Müasir Azərbaycan dili, leksika, II h., Bakı: Maarif, 1982, 216 s.

20. Cəmşidov Ş. A. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı: Elm, 1977, 176 s.

21. Çetinkaya Nihat. İğdır tarixi, İstanbul, 1996.

22. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı: API-nin nəşri, 1959, 164 s.

23. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 s.

24. Elli M. Şərur/Elm və həyat jurnalı, 1985, №12, s. 18.

25. Elli M. Naarəşen-Norəşen/ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 23 avqust, 1985-ci il.

26. Eyvazlı Ə. İ. Naxçıvan qədim türk torpağıdır, Bakı: Elm, 2006, 154 s.

27. Əhmədov T. M. Azərbaycan toponimiyasında qədim leksik- semantik elementlər/Azərbaycan filologiyası məsələləri, 2-ci buraxılış, Bakı: Elm, 1984, 264 s.

28. Əhəmdov T. M. El-öbamızın adları, Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.

29. Ələkbərli Ə. Y. Qədim türk-oğuz yurdu «Ermənistan», Bakı: Sabah, 1994, 204 s.

30. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası, Bakı: Nurlan, 1999, 208 s.
31. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1967, 1036 s.
32. Əsədov F. Xalqımızın adını özündə yaşadan tarixi abidə-Asrı toponim/ «Vedibasarı» qəzeti, 16-30 aprel, 2003-cü il.
33. Əsgərov N. Ə. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2005, 486 s.
34. Fərzəli Ə.Ə. Dədə Qorqud yurdu, Bakı: Azərneşr, 1989, 184 s.
35. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
36. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti, Bakı: Maarif, 1981, 124 s.
37. İmanlı A. K. Şərurun Arazboyu oyoknimləri, Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 40 s.
38. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı: Elm, 1996, 336 s.
39. İsmayıloğlu C.C. «Yerevan» sözünün etimologiyası/ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 22 iyun 1990.
40. İsrəfilova R. D., Məşədiyev Q. İ., Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçeriklər), Bakı: Elm, 1987, 188 s.
41. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü, c. I, Ankara: Kültür Başkanlığı, 1991, 1184 s.
42. Kaşqarlı M. Divanü-luğat-it-türk tercümesi (çeviren: B. Atalay), Ankara: Ankara Üniversitesi Basın evi, c. I, 1998, 530 s; c. II, 1998, 366 s; c III, 1999, 452 s; c IV, 1999, 888 s.
43. Kərimzadə F. İ., Xudafərin körpüsü, Bakı: Yazıçı, 1982, 382 s.

44. Kırzioğlu M. F. Dede- Korkut oğuznameleri, I kitab, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, 132 s.
45. Kırzioğlu M. F. Kars tarihi, c. I. İstanbul, 1953.
46. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçi H. Araslı), Bakı: Gənclik, 1977, 184 s.
47. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F. Zeynalov və S. Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
48. Kondratov A. M. Sirdən biliyə doğru (rus dilindən tərcümə edən: F. Haşimov), Bakı: Gənclik, 1975, 216 s.
49. Qasimov A. M. Bayat boyu, «Bayat» sözü, Bayatlılar/Azərbaycan filologiyası məsələləri, 2-ci buraxılış, Bakı: Elm, 1984, 264 s.
50. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
51. Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
52. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана, Баку: Элм, 1986, 192 с.
53. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
54. Qurbanov M. Borçalı sözünün etimologiyasına dair fikirlər/ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 01 sentyabr 2006-cı il.
55. Məmmədov İ. T., Həsənov H. Ə. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, Bakı: Yazıçı, 1990, 472 s.
56. Məmmədov N. Q. Azərbaycanın yer adları, Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
57. Məmmədov V. Şərurda bir şəhər varmış/ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 12 oktyabr, 1979 –cu il.
58. Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, 1990, 148 s.

58 a. Mizəzadə H. I. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: ADU-nun nəşri, 1990, 376 s.

59. Mirzəyev O. M. Adlarımız, Bakı: Azərnəşr, 1986, 246 s.

60. Murzaev G. M. Oçerki toponimiki, M., 1974.

61. Мурзаев Э. М. Словар народных географических терминов, Москва: Мысль, 1984, 653 с.

62. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri, Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1962, 327 s.

63. Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (01.03.2003-cü il) «Şərq qapısı» qəzeti, 06 may, 2003-cü il.

64. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Sabah, 1997, 336 s.

65. Nəbiyev N. Ə. Coğrafi adlar, Bakı: Azərnəşr, 1982, 248 s.

66. Novruzov M. D. Ordubad toponiminin etimologiyası/Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı: API-nin nəşri, 1986, 234 s.

67. Özdək R. Türkün Qızıl Kitabı, II k. Bakı: Yazıçı, 1993, 236 s.

68. Rəsulov B. Adları dəyişdirmək məsuliyyət tələb edir/ «İşıqlı yol» qəzeti, 06 dekabr 1988-ci il.

69. Rəşidəddin F. Oğuznamə (fars dilindən tərcümə edən: R. Şükürova), Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poliqrafiya birliyi, 1992, 72 s.

70. Rzayev F. H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi, Bakı: Nurlan NPM, 2006, 242 s.

71. Seyidov M. M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri, Bakı: Elm, 1976, 180 s.

72. Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

73. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков, Москва: м. I, 1974; м. II 1978; м. III, 1982.

74. Səfərov Y. Çol-çul soyları və Boyəhməd etnotoponimi haqqında/ «Şərq qapısı» qəzeti, 18 fevral 1990-cı il.

75. Sümer Faruk. Oğuzlar, Bakı: Yazıçı, 1992, 423 s.

76. Şklovski V. B. Səyyah Marko Polo (rus dilindən tərcümə edən: İ. Qarayev), Bakı: Gənclik, 1973, 252 s.

77. Vəlili M. (Baharlı), Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı: Azərnəşr, 1993, 208 s.

78. Yan. V.Q. Batı (rus dilindən tərcümə edən: S. Şamilov), Bakı: Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 521 s.

79. Yan. V.Q. Çingiz xan (rus dilindən tərcümə edən: H. Hacıyev), Bakı: Gənclik, 1983, 324 s.

80. Yan. V.Q. Sonuncu dənizə doğru (rus dilindən tərcümə edən: Y. Məmmədov), Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 368 s.

81. Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları, Bakı: Maarif, 1987, 204 s.

82. Yüzbaşov R., Əliyev K. Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı: Maarif, 1972, 100 s.

83. Zamanov (Zaman) Şamil. İllər tarix olur/ «Şərq qapısı» qəzeti, 28 avqust, 1974-cü il.

84. Ziya Gökalp Türkçülüyn əsasları, Bakı: Maarif, 1991, 176 s.

85. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

BAŞLIQLAR

GİRİŞ..... 3

I FƏSİL

Oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və
mənşəyi..... 5

II FƏSİL

Oykonimlərin yaranma yolları və linqvistik
xüsusiyyətləri..... 95

NƏTİCƏ.....105

ƏDƏBİYYAT..... 109

Akif Kazım oğlu İmanlı.
Şərur düzünün toponimləri
(oykonimlər).
Bakı, 2008.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığılmağa verilmiş: 14. 04.2008

Çapa imzalanmış: 26. 04. 2008

Kağız formatı: 60/84 1/32

Mətbəə kağızı: №1

Həcmi: 116 səh.

Tirajı: 500

Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.